

Listéra

1 - 2010

TELEMARK BOTANISKE FORENING

LISTÉRA - Tidsskrift for Telemark Botaniske Forening
(NBF, Telemarksavdelingen)
25. årgang, 2010, nummer 1

ADRESSER OG TELEFONER:

TELEMARK BOTANISKE FORENING, org.nr. 989 212 621
Postboks 25 Stridsklev, 3904 Porsgrunn. Girokonto: 0530 3890647
Foreningens e-mail-kontakt: a-jhalvo@online.no
Foreningens hjemmeside: www.miclis.no/tbf

Kasserer: Åse Halvorsen, Langerødvegen 4, 3719 Skien
Tlf.: 35 50 01 35 / 91595087

Styremedlem: Esther Broch, Oscars gate 53, 3725 Skien
Tlf.: 35 53 05 86 / 90015286

Styremedlem: Christian Kortner, Chr. Magnus Falsensgt. 6A, 3714 Skien
Tlf. 91894169

Styremedlem: Bjørn Erik Halvorsen, Utsikten 4, 3911 Porsgrunn
Tlf.: 35 28 95 17 / 91310296

Styremedlem: Trond Risdal, Orionvegen 88, 3942 Porsgrunn
Tlf.: 47287740

1. Varamedlem: Harald Stendalen, Wettergreens veg 5, 3738 Skien
Tlf.: 95422617

2. Varamedlem: Anne Vinorum, Raskenlundvegen 29, 3928 Porsgrunn
Tlf: 35 51 41 17

I redaksjonen:

May Berthelsen (may.berthelsen@gmail.com), Norman Hagen (nohag@online.no),
Kristin Vigander (kristvi@gmail.com)

Forsidebildet: Søstermarihånd *Dactylorhiza sambucina*. Akvarell av Bo Mossberg.

ISSN: 0801 - 9460

ENGHUMLEBLOM – TOBAKKSBLOM

Geum rivale

Ei forklaring på navnet humleblom kan kanskje vera at humlune er svært glade i blomen? Øre av fryd dukkar dei ut og inn i det gule pollenet som dei klokkeforma, hangande blomane hev å bjode på..

Her i grendi er tobakksblom det vanlege navnet. Kanskje den brunaktige fargen kan minne litt om tobakk? Rett nok hev ingen høyrte at han blei bruka som tobakk-surrogat, ikkje eingong under krigen, da tobakken var rasjonera og karane heldt på å gå fra vitet av nikotinhunger.

Rota hev ein fin ange av nellik og blei sume stader turka og bruka som kryddernellik. Kanskje vert å prøve? I gomol tid blei humleblomen, både enghumleblom og kratthumleblom dyrka i klosterhagar. Hildegard av Bingen som levde på 1100-talet gav planta tilnavnet *benedicta*, den velsigna. Avkok av rotstokkane skulle hjelpe blant anna mot feber og kvalme.

Den første blomst

Herman Wildenvey

Jeg så deg i vårens første stund
etter vinterens blund –

mitt håps viol!

Du våknet og gned ditt øye,
og himlen lyste i blikket,
og barneblidt kunne du nikke
opp mot det himmelhøye, –
opp mot den store sol!

Du spirer langt borte fra livets larm,
fra vinduskarm –

og blomsterhall,

Du gråter og ler i det dunkle,
og solen den rører din tåre.
Og lengsler forsagte og såre
ser jeg i øyet funkle
atter ved duggens fall.

Du skuer så vennlig i verden omkring
på alle ting –

kjenner du meg?

Jeg går under vårens stjerner
og synes der blåner en evne
inne fra sjelens fjerner,
til noe –, jeg tør ikke nevne
for andre på jord enn deg?

Jeg feirer i dag din tilbakekomst,
du håpets blomst –

Og hør engang:

Som du under solen og månen
i alle kommende vårer,
brister i duft og blånen,
brister i smil og tårer,
slik brister jeg selv i sang!

Marsfiol *Viola odorata*
Foto: Kristin Vigander

SØ-KRINGLER, 30. mars 2010

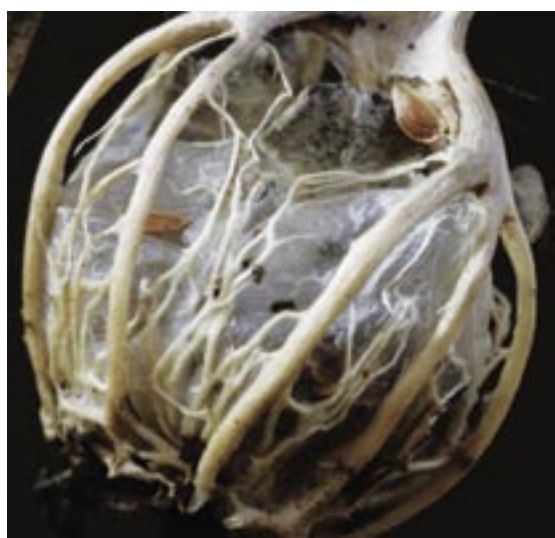
Gople

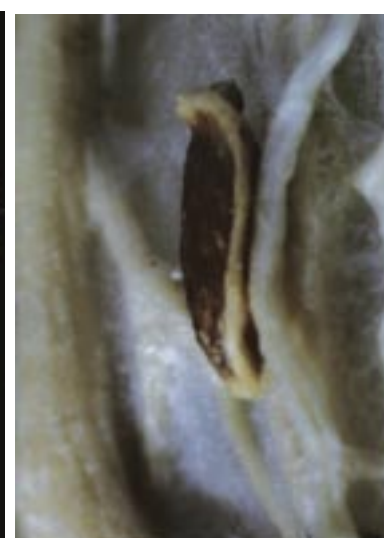
Goplejordet bak

Kapsler

Kapsel som fortsatt har frø

Frø

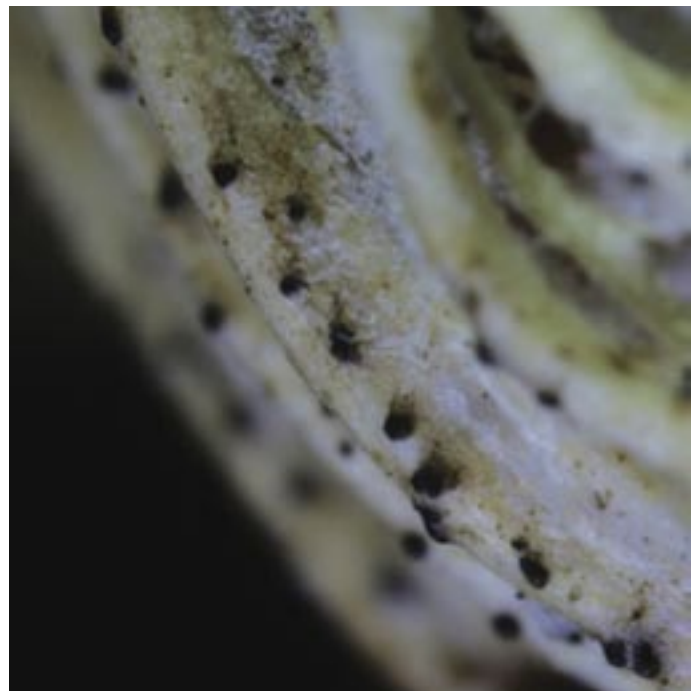

Tom kapsel med to klaffer

Phoma sp. på stilk og kapsler

Endelig en morgen i vinter med litt skare. Med skikkelig vind nå kunne jeg få spredd frøene mine litt lenger. Det er for usikkert å satse på at en langbeint elg eller andre skal bringe dem noe langt av sted om de tilfeldigvis dunker borti kapslene så frøene detter ut – ballist kalles jeg – for de lette frøene mine er ikke skapt til å henge seg fast. Frøene kommer ut av hull med klaffer øverst på kapselen.

I løpet av en våt høst kan jeg angripes av sopp. Den avbildete soppen er en liten konidiesopp, en *Phoma* sp., opptil 0,15 mm i diameter. Konidiene kommer ut av ei pore i toppen av de ganske tynnveggede beholderne, pyknidiene, som dannes under huden.

Phoma sp. på kapsel

Fagbotanikerne kaller meg ”stor-klokke” eller *Campanula latifolia*, som betyr ”lita klokke med breie blad”, så litt inkonsekvente er de,

Gople i høgstaudevegetasjon, nord i Rugldalen (Holtålen kommune), 4. august 2008

for å kunne plassere meg i systemet. Storklokke er etter hvert blitt det navnet som de fleste nå kjenner meg under. Men de som har hatt nytte av meg her jeg vokser i Nannestad har nok alltid kalt meg gople, og de har til og med kalt opp et jorde etter meg! Jordet bak oss her på bildet heter Goplejordet. Hvorfor jeg er blitt kalt gople, veit jeg ikke, men de store saftige bladene mine er blitt brukt til salat, og stilken og rota til suppe.

Andre steder som er oppkalt etter meg er gardene Goplerud i Hedalen (Sør-Aurdal) og Gopledal i Hedrum (Larvik), Goppollen i Ringebu og Gopletjern i Nordmarka (Oslo). Noen har gitt meg andre navn andre steder, eller til og med brukt navnet mitt på andre planter som skal ligne

meg. Dette kan du lese om i Ove Arbo Høeg: "Planter og tradisjon" (Universitetsforlaget, 1974).

Goplejordet har en gang vært gråor-heggeskog eller høgstaudepreget skog, for det er i slik skog, ofte sammen med arter som tyrihjel, skogrørkvein og skogburkne, jeg vokser naturlig. Men sier ja takk til litt lysning så frøene lettere spirer, og trivs godt i skogsbyn og litt åpne rikere ller, og kan der vokse i tette bestand.

(Red. anm.: Artikkelen er mottatt fra Kåre Homble)

PÅ BESØK I AFRODITES SKOHYLLER

Roger Halvorsen

Kongsberg er en fin by. På Sabima-seminar der traff jeg Gunnar fra Mjøndalen. Han har hatt et langvarig ”kjærlighetsforhold” til en mangfoldig kvinne, eller snarere til hennes ”sko”. Navnet hennes burde være kjent for de fleste orkidé-elskere: Afrodite. Hun er, som sikkert alle som er litt bevandret i gresk mytologi vet, den greske kjærlighets- og fruktbarhetsgudinnen.

Afrodites fødsel

Afrodite var i sin tid kjent for å være ”en smule” interessert i den mannlige delen av den greske gudeverdenen, om vi da skal tro historien. Det var, kan hende, en naturlig konsekvens av hennes ”yrkesvalg” som gudinne for kjærlighet. Hun ble ved et skjebnens lune lurt til å gifte seg med den mindre vakre smedguden Hefaistos (gresk Ἥφαιστος *Hêphaistos*), som ved siden av å ha utseendet mot seg,

også var halt. Han var imidlertid en meget dyktig smed som også kunne utøve enkelte magiske smedkunster.

Den godeste Afrodite hadde, på tross av sine ekteskapelige plikter overfor sin mann Hefaistos, en evne til å få oppfylt noen av sine drømmer om litt ekstra kjærlighet. Hun hadde et utall elskere. Hun

Hefaistos

tok blant andre den sterke og stolte krigsguden Ares som elsker. Ares var bror av Hefaistos, og resultatet av dette forholdet ble etter hvert ganske tydelig da hun fødte datteren Harmonia og visstnok også sønnen Eros, den lille kjærlighetskrabaten med pil og bue. Eros fikk etter hvert sin romerske parallell i Amor som jo er kjent som den lille gudesønnen

som skyter kjærlighetens piler i menneskenes hjerter og tenner en het og fortærende forelskelsens ild hos dem.

Historien vil ha det til at Afrodites ”bigeskjeft” på kjærlighetsfronten ble røpet til Hefaistos av solen (Helios) som så alt, og dette fikk smeden til å irritere seg så kraftig at han laget et sterkt og usynlig nett som han hengte over senga til Afrodite. Neste gang Afrodite og Ares møttes i gudinnens ekteseng, gikk de rett i garnet. Da Hefaistos kom hjem og fant dem i en svært pinlig situasjon, ble han rasende, og så ydmyket han dem foran alle de andre gudene, blant annet Zevs. Alle flirte godt, unntatt Poseidon som sa seg villig til å betale den boten Ares måtte ut med.

Seinere fant Afrodite seg en ny elsker, den himmelsk vakre Adonis. Dette ble en historie som fikk et fatalt utfall ved at den forsmådde elsker, Ares, ble mektig sjalu. Men også sjalusi kan gi botanikken noen av sine vakreste blomster. Men det får bli en historie en annen gang.

Afrodite skal i følge sagnet være

Stranda er i følge tradisjonen kalt ”Grekernes strand” (Petra tou Romiou) hvor Afrodite ble født.

født på Kypros der hun en dag steg opp av havets skum på stranda på øya innerst i Middelhavet. (Afrodite: gresk *Αφροδίτη*, «steget fram av skum»), Denne ”fødselen” skjedde, i følge Hesiod, som en følge av at Uranus’ kjønnsorgan falt i havet etter at han var kastret av sønnen Kronos.

Afrodite fikk kjælenavnet Kypris etter fødestedet, og etter hvert ble hun en av de mest populære guddommene i de indre delene av Middelhavet. Særlig var det sjømenn som satte denne vakre gudinnen høyt.

Hva har så denne historien med mjøndølen Gunnar å gjøre? Jo, hans ”kjærlighetsforhold” til denne litt ”forfløyne” gudinnen fra det indre Middelhavet er knyttet til botanikken, en av Gunnars store interesser. Den store svenske botanikeren og vitenskapsmannen Carl von Linné, han som skal ha sagt noe slikt som: ”Gud skapar och Linné ordnar!”, han har ordnet Afrodite inn i botanikken gjennom hennes kjæle navn Kypris. En av våre vakreste og mest ”orkidéete” orkidéer, marisko, har av Linné fått det vitenskapelige navnet *Cypripedium* som skal bety ”Kypris’ sko”. Dette har altså blitt til marisko på norsk, eller kan hende burde det være ”Marias sko”? Slekt *Cypripedium* omfatter en rekke flotte arter i Europa, Asia og Nord-Amerika, bl.a. *C. reginae* og vår hjemlige art *C. calceolus*. *Calceolus* betyr også ”sko” eller kanskje heller ”tøffel”. I Grenland har også navnet ”tøfler” vært brukt om planta.

Dermed er koplingen på plass. Gunnar er sannsynligvis en av dem som har sett flest av "Kypris' sko" i Sør-Norge, og vi møttes altså på seminar i sølvverksbyen. Det ble mye botanikkprat, og da Gunnar etter hvert la for dagen sin store interesse for orkidéer (og mye annet fint innen botanikken), ble enden på visa at han lovet å ringe meg for å avtale et besøk i Afrodites "skohyller" ikke langt fra Mjøndalen. Gudinnens "skoskap" fylt av "Kypris' sko" ligger i en åsrygg litt sør for Mjøndalen.

La det være sagt med en gang: Jeg ante ikke hva som ventet meg da Gunnar ringte og tilbød "audiens" i åsliene med marisko.

Jeg fikk lov til å ta med en god venn fra Hof, Øyvind Brekke, en amatørbotaniker som forfatteren. På tross av sin lange fartstid i botanikken hadde han aldri fått oppleve å se marisko.

Dagen opprant med strålende vær, og etter litt feilkjøring fant vi fram til Gunnar. Spenningen steig underveis mot det lovede land, og da vi hadde parkert bilen, forsto vi snart at vi var kommet inn i et av Mjøndalens botaniske rikområder. På vei mot "skosamlingen" viste Gunnar oss nye og gamle kjenninger som det alltid er hyggelig å treffe på. I den her og der glisne furuskogen viste

Gunnar Hansen fra Mjøndalen i mariskolia

Marisko *Cypripedium calceolus*

han fram sjeldenheter som grenmarasal *Sorbus subpinnata*, vårmarihand *Orchis mascula* med flekkete blad (ny for forfatteren) og en liten flekk med spredte eksemplarer av det som er bestemt til skåresildre *Saxifraga adscendens*. Jeg tror at blodtrykket etter hvert steig mer på grunn av floraen enn av ikke helt lettgatte skogslier.

Så sto de der, ”skoa til a’ Kypris”, to, fem, ti, tjue, femti, hundre, hundrevis. De var av samme ”modell”, sydd over samme lest, store gule ”tøfler” med lange, mørkt brune sidefliker. Jeg tør bruke et uttrykk om forekomstene som min venn professor Rolf Y. Berg engang ristet smilende på hodet av og som jeg av den grunn nå sjelden bruker: ”Hele åslia var befengt av marisko!” Vi telte aldri, det klarte vi ikke, og vi fikk ikke se alle som skal være i området heller, for de var nærmest overalt der vi vandret inn i ”skoskapet”. Men vi tør anslå at vi fikk se kanskje mer enn et par tusen blomstrende eksemplarer, og kan hende var antallet eksemplarer

nærmere tre tusen om vi regner med skudd uten blomster, ja, kanskje enda høyere.

De fleste av leserne er sikkert kjent med marisko, så noen beskrivelse behøves neppe. Bildene til denne epistelen taler dessuten for seg selv. Men da Gunnar tok oss med til stedet der kjærlighetsgudinnen oppbevarte ”ballskoa” sine, ti eksemplarer i tallet, den varianten der de mørkebrune sideflikene var byttet ut med skittengule sidefliker, følte sikkert Øyvind som jeg: Dette var stort! Slike øyeblikk blir som andaktsstunder, der ord ikke finnes. Hjertet renner over av glede og takknemlighet når vi blir betrodd slike botaniske severdigheter. Mer er det ikke å si om den tingen.

Dersom jeg noen gang kommer igjen dit, vil jeg kanskje være mer forberedt på å se gudinnens skosamling, men jeg tror neppe at den andaktsfølelsen som vi opplevde og som jeg ennå bærer i meg, noen gang vil avta.

Marisko *Cypripedium calceolus*

Marisko – varianten der de mørkebrune sideflikene er byttet ut med skittengule sidefliker

Takk til Gunnar og hans ”kjærlighetsforhold” til marisko. Vi er sikkert mange som lett lar oss begeistre over, ja reint ut lar oss lure til, et dypt og inderlig forhold til denne vakre planta – eller var det til den vakre kjærlighetsgudinnen?

Fotografiene av marisko er tatt av Roger Halvorsen. Resten av bildene er hentet fra Internett.

Adresse: Hanevoldveien 15, 3090 HOF,
e-post: roghalv@gmail.com

HASSEL OG BJØRK – TO VAKRE VÅRTEGN

Kristin Vigander, tekst og foto

Hassel

Ved et par anledninger har jeg nå vært med på knoppe- tur med botanikk-eksperter: hvordan kan vi finne ut hvilket tre vi har foran oss før bladene kommer? Når vi bare har knopper?

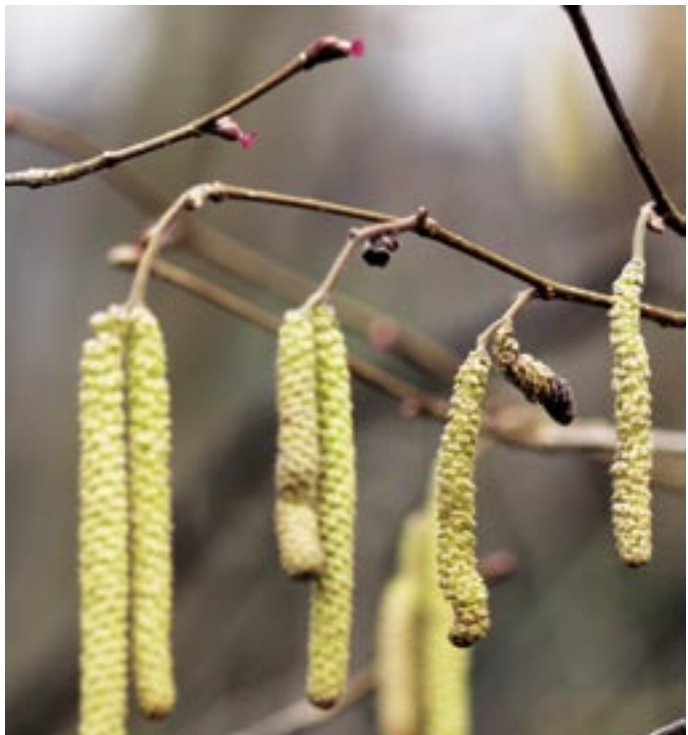
Det er et veldig morsomt tema, som jeg har hatt stor glede av. Og det gir jo en fantastisk ro og nytelse, bare det å rusle rundt i skogen og studere knopper.

Det er helt utrolig hvor mye skjønnhet som bor i en knopp. Første gang jeg virkelig opplevde det, var da en venn for ganske få år siden presenterte meg for hasselknoppen – med en ørliten hunnblomst i tuppen. (Kan vi da fremdeles kalle den en knopp?). Jeg kjente jo hasselnøtter, men jeg hadde aldri før lagt merke til den vakre blomsten.

Hasselknoppene er rundaktige, utpreget butte, litt flattrykte, gulbrune eller grønnaktige, med svært tettsittende – flere enn to – skjell. Som regel er det mer eller mindre tydelige rester av kjertelhår på årsskuddene.

Hassel hunn

Hassel hann

Hassel er sambu, og hannblomstene sitter i rakler som kommer til syne året før blomstring. Hunnblomsten er knoppaktige og rødlig.

Bjørk

Når mai nærmer seg er det alltid spennende å se at bjørka langsomt blir grønn. Blir det museører til 17. mai?

For et par år siden oppdaget jeg de fantastiske blomstene til bjørka, de hadde jeg aldri lagt merke til tidligere.

Bjørkas knopper er noe spisse, med litt ”uryddige” skjell, ofte spraglet brunsvart og grønne, ofte påfallende små. De har ikke kjertelhår på kvistene, men årsskuddene kan være fløyelshårete eller dekket av harpiksvorter.

Gå ut og nyt de tidlige knoppene og blomstene til trærne – livet våkner på nytt hver vår. Og jeg er ikke enig med Karin Boye i at:

*”Ja visst gör det ont när
knoppar brister”*

Jeg syns tvert i mot at det er en deilig opplevelse.

http://www.nhm.uio.no/botanisk/nbf/nettflora/Vinterflora_enkelnkl.htm

Bjørk

Bjørk

NYTT FRA STYRET VÅREN 2010

Jeg har ikke mange nyheter å dele med dere denne gangen. Årsmøtet ble avviklet uten kampvotering og benkeforslag, og nytt styre er på plass uten store forandringer i sammensetningen. Årets turprogram er klart til utsending, og jeg kan garantere for mange fine turer vår, sommer og høst. Det har tatt tid å få på plass endelig avtale med overnattingssted i Østfold, men nå er sengeplassene bestilt og det er bare opp til dere å melde dere på. Spesielt med år 2010 er at NBF fyller 75 år og vi i TBF fyller 30 år. 75 års-jubiléet skal feires i forbindelse med landsmøtet i Drøbak 28. – 30. mai. Hvordan vi skal markere våre 30 år er ikke bestemt. Har du en godt forslag er vi åpne for det.

For styret Esther Broch

Husk villblomstenes dag

20. juni 2010

Turer blir fortløpende registrert på www.villblomstenesdag.no

Studieforbundet natur og miljø

Norsk Botanisk Forening er medlem av Studieforbundet natur og miljø.

Dette gir de botaniske foreningene mulighet til
tilskudd til studiearbeid etter visse regler.

Du finner mer informasjon om reglene ved å søke på nettadressen:

<http://www.naturogmiljo.no/>

PLANTER I BIBELEN 6: MORBÆRTRE *Morus nigra*

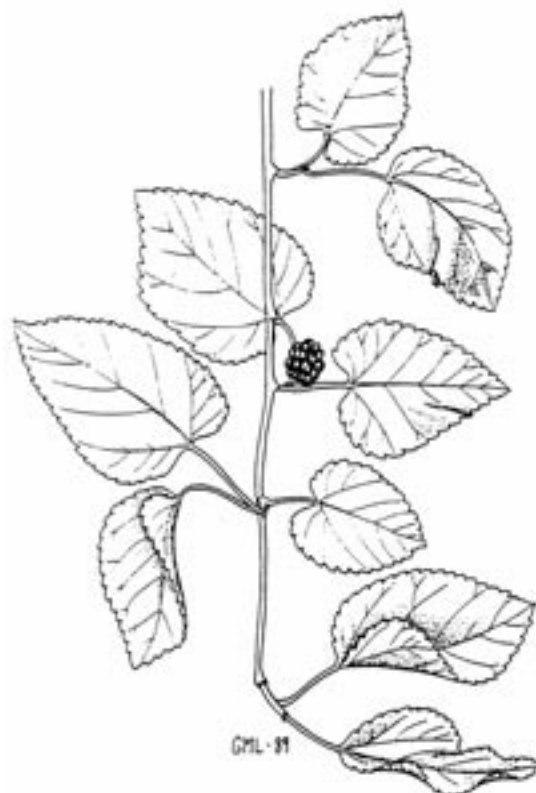
Av Gerd Mari Lye¹

Morbærtreet er omtalt bare noen få ganger i Bibelen, men det er likevel interessant å ta det med i denne serien fordi det også kan dyrkes i de beste strøk her i landet. Visste du at du kan plukke morbær i Ås? Det tegnede eksemplaret vokser på Landbrukshøgskolen. Her setter det frukt, trass i at det er lite av vekst. Fruktene er nærmest svarte og minner ellers om bringebær, søte og gode i smak. De har en rød saft som kan brukes til framstilling av vin.

Det er litt problematisk å skrive om morbærtrees plass i Bibelen, da det har vært en sammenblanding av flere beslektede treslag. Særlig gjelder dette morbærfiken, som også vokser i Israel. Morbærtre og morbærfiken har forskjellige hebraiske navn, men tidligere kommentatorer betraktet dem som ett og samme tre. I vår nye bibeloversettelse er morbærtre nevnt minst åtte ganger og morbærfiken en gang (Amos 7:14). Likevel mener både botanikere og teologer at det skal være morbærfiken de fleste stedene morbær står nevnt. Det går fram både av bibelkommentarer, samt for eksempel engelske og danske bibeloversettelser. Dette gjelder første Kongebok 10:27, annen Krønikebok 1:15 og 9:27, som alle tre sier: *”Kongen gjorde sølv like vanlig i Jerusalem som stein, og sedertre like vanlig som morbærtrær i*

Sjefela.” Det samme gjelder for første Krønikebok 27:28: *”Ba’al-Hanan fra Geder hadde tilsyn med oliventrærne og morbærtrærne i Sjefela...”* og Jesaja 9:19: *”Morbærtrær er felt, vi planter sedertrær isteden.”*

I Salmenes bok 78:47 heter det: *”Han ødela vintrærne deres med hagl og morbærtrærne med rimfrost.”* Her mener man også det skal være morbærfiken, som tåler mindre frost. Jfr. morbærtreet som kan klare seg på Ås! I en engelsk bibelutgave er det oversatt med morbær i annen Samuels bok 5:24

og første Krønikebok 14:15, mens vår og andre bibeloversettelser kaller disse trærne balsam (-popler). Det aller mest kjente ”morbærtreet” i Bibelen er trolig treet som Sakkeus klatret opp i (Lukas 19:4) for å se Jesus bedre. Dette skal også ha vært morbærfiken, som med sin vide og lauvrike krone er ypperlig å skjule seg i. Så vi burde kanskje også synge i sangen: ”*Han klatret opp i et morbærfikentre for han ville Jesus se!*”

Vi har nå nevnt noen skriftsteder der ”morbær” antakelig skal være ”morbærfiken.” Når det gjelder morbær, finnes det også morbærtrær med hvite bær, *Morus alba*. Disse stammer fra Kina, og var ikke kjent i Israel før etter den bibelske periode. Det er på bladene av dette treet silkeormen lever og spinner sine kokonger. Men silkeormer kan også leve på svarte morbærtrær. Silke er nevnt i Bibelen et par ganger, og den må stamme fra morbærtrær, men det ble ikke produsert silke i Israel i bibelsk tid. Silkeormen ble først kjent i Europa i år 555, da to munkere smuglet med seg silkeormer til Grekenland, gjemt i uthulede stokker.

Silken som står omtalt hos profeten Ezekiel 16:10 og 13, kan han ha blitt kjent med under sitt opphold i Babylon ca. 600 f.Kr.: ”*Jeg ... hyllet deg i silke*” og ”*...kledde deg i lin, silke og fargerike klær.*” (Babylons skjøge, Jerusalem). Silke er også nevnt i Johannes åpenbaring 18:12: ”*Skipslaster av gull og sølv og edelstener og perler, av fint lin*

og purpur og silke og skarlagan...” Også her nevnes silke blant skattene i Babylon, som i dette tilfellet er et dekknavn for Roma. Silke er i enkelte bibelutgaver omtalt så tidlig som i Mosebøkene, men nåtidens forskere mener at dette er en feilaktig benevnelse av lin.

Det skal stå et gammelt morbærtre ved den nedre Siloa-dammen, ikke langt fra Jerusalem. Sagnet sier at dette treet markerer stedet der profeten Jesaja led martyrdøden. Etter tradisjonen ble Jesaja under ordre fra kong Manasse saget i to, men dette er ikke historisk bekreftet. I et av de apokryfe skriftene, første Makkabeerbok 6:34, leser vi at rød saft fra druer og morbær ble brukt til å hisse elefantene til strid. Men verken dette eller treet ved Siloa-dammen er tatt med i vår Bibel.

Så står vi tilbake med ett eneste skriftsted der teologer og botanikere er enige om at det er svart morbær, *Morus nigra*, som er omtalt, nemlig Lukas 17:6: ”*Om dere hadde tro som et sennepsfrø, kunne dere si til dette morbærtreet: Rykk deg opp og slå rot i havet! Og det skulle lyde dere.*” Det er Jesu svar til disiplene da de ba ham om å gi dem større tro. Og kunne morbærtreet hjelpe til å forøke også vår tro, er det verdt sin plass i ”Bøkenes Bok.”

¹ Første artikkel i serien kom i *Listéra* 2005:2, de andre i påfølgende numre. Forfatteren skrev disse opprinnelig til sitt menighetsblad på Ås.

NOEN GAMLE PLANTENAVN HOS HANS JAKOB WILLE (1786) IV

Roger Halvorsen,
Hanevoldvn. 15,
3090 HOF

I Listéra 2-1996, 2-1997 og 1-2009 tok jeg for meg noen av de gamle plantenavna i Hans Jakob Willes *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge tilligemed et geographisk Chart over samme*. Jeg forsøkte å se på hva han hadde plukket opp av gamle, lokale plantenavn og deretter sammenlikne hans bruk med navnebruk og tradisjoner hos bla. Ivar Aasen, Hans Ross og Ove Arbo Høeg.

Siden 1996 har det skjedd mye for min del når det gjelder funn av gamle plantenavn. Ny litteratur har dukket opp, for eksempel serien "Norge i 1743" som er en stor samling av innberetninger fra embetsverket (særlig prester og desslike) til det Kongelige kanselli i København.

Jeg forsøker meg med noen nye betraktninger med Willes navnebruk som grunnlag. Det dukker fortsatt opp spennende ting, og her følger et lite utvalg. Hver omtale starter med Willes tekst.

Blåveis *Hepatica nobilis* Schreb.

"*Anemone hepatica*, BLAA-VEIS, det første Blomster om Foraaret,

bruges mod saar Mund, kaldet GOOM-RØITE, ved at spise den, naar man første Gang seer den om Foraaret."

Hos Aasen (navnesamlingene) har blåveisen fått det vitenskapelige navnet *Hepatica triloba*, mens i ordboka si opererer han med *Anemone hepatica*. Ellers har han bare med tre norske navn i navnesamlingene: Blaasymra, Blaaveis og Blaavissel. I ordboka finnes Blaavise og Blaaveis. Hos Ross (1895) finner vi noen flere: Blaavis (-ii-) (fra Mandalskanten), Blaavisa (Listaområdet), Blaaviisil (Østfold) og Blaafis (Romerike).

"**Gomrøyta**" oppgir Aasen å være "en slags Sygdom med Æmhed og Hudløshed i Munden", det samme som munnskold. Når Wille omtaler blåveis som et middel mot "gomrøyte", forutsatt at vi spiser den første gang vi ser den om våren, berører han den delen av folkemedisinen som må kunne betegnes som "skjær overtro."

Det å spise den første blåveisen om våren hører til en relativt vanlig skikk blant unger der blåveisen er vanlig. Også i denne skikken lå det

mye overtro. Spiste man den første eller de tre første om våren, ble det noen steder sagt at man ikke skulle bli ormstucken det året, andre steder skulle man få oppfylt tre ønsker. Der blåveis ikke vokser, kunne man bruke hvitveis i stedet.

Hvor kommer så navnet blåveis fra? Den blå fargen er nå relativt grei, og skulle vi ha røde og hvite varianter av *Hepatica nobilis* som den altså heter på finspråket, så er de folkelige navna "rødveis" og "bleikveis" (siden det hvite navnet ligger til hvitveis *Anemone sylvestris*).

I "Norrøn ordbok" av Heggstad og Simensen (1975) finner vi ordet "visir" som har betydningen knopp eller topp (på planter), mens en kollektiv betydning av ordet er "alle knoppene på eit tre."

I "Etymologisk ordbog" (2006) skriver forfatterne Falk og Torp: "Blaaveis (norsk = blaa anemone), n. dial. ogsaa blaavise, sv. dial. blåvisie, blåves." Videre skriver de at siste ledd er norsk folkemål, vise. I d. dial. finnes vis, og fra angelsaksisk kjennes wise som betyr "ei plante."

På dansk kalles blåveis ofte "leverurt" som er mer i tråd med det vitenskapelige navnet *Hepatica* som kommer av det greske *hepar* som betyr lever. Nå likner visstnok bladene hos blåveis, både i form og i fargen på undersiden, på ei menneskelever, og signaturlæra sa da at planta kunne brukes i folkemedisinen som middel for å kurere leverplager. Palmberg skriver for eksempel i sin "Örtakrans" fra 1600-tallet om blåveisens evne, eller

dyd som det så fint het på den tiden: "Det er nyttig at man koker henne i halvt vin og vann og drikker derav tre skjeer noen tid, så åpner hun forstoppet lever."

Øyentrøst *Euphrasia* sp.

"*Euphrasia officinalis*, SVAALUBLOM, BLOSTEM-GRÆS, saa kaldet fordi man troer at kunne stille Blod dermed, naar den lægges på Saaret."

I navnesamlingen over norske lokalnavn for planter har Ivar Aasen notert navnet "*svolublom*" for øyentrøst fra Telemark, kanskje med Wille som kilde. Han har i samlingen også med navnene "*Blodstemma*" og "*Blodstemgras*" for samme plante, - fra Telemark. Fra Verdal har Aasen notert "*Blodstrippe*." I ordboka si skriver han: "*Blodstemma, f. Standsning av Blodet i et Saar; ogsaa et blodstillende Middel.*" Der hvor disse navna forekommer, finnes det visstnok sikre opplysninger om at øyentrøst har vært nyttet som blodstillende middel, og i følge Reichborn - Kjennerud skal slik bruk ikke ha vært kjent utenfor Norge.

Øyentrøst har i stor utstrekning vært benyttet mot forskjellige øyensykdommer, og som Rolf Nordhagen uttrykker det: "– i nyere tid bare i folke- og kvakksalvermedisinen." Dermed skulle øyentrøst - navnet være på plass.

Allerede Sancta Hildegard av Bingen (1098 – 1178) anbefalte øyentrøst som smertestillende

middel ved betente øyne. En såkalt ”urtepastor” ved navn Künzle gir råd til selvhjelp: ”*Et dekokt av øyentrøst kan alle lage selv og det lett nok – et virksomt legemiddel mot svake og overanstrengede øyne, dersom da ikke øyesmertene henger sammen med hodeverk.*”

Jacobus Theodorus Tabernaemontanus (død 1590) som var lege i Worms, skriver i sin urtebok om øyentrøst, som han tar opp under navnene *Euphrasia* eller *Herba ocularia*, at den ”erklært und stärket das Gesicht.”

Hva navnet ”**svaalu-blom**” egentlig kommer fra, har jeg ikke klart å finne ut av. ”Svaalu” er i følge både Aasen og Ross et ord som betyr ”svale”, men hva sammenhengen med øyentrøst er ikke godt å si noe om.

Øyentrøstnavnet og liknende navn er også kjent fra andre gamle og nyere språk: svensk: **ögontröst** (også **öienslyst**), dansk: **øjentrøst**, fra middelnedertysk: **ôgentrôst**, hollandsk: **oogentroost**, nyhøytysk: **Augentrost**, angelsaksisk: **éagwyr** og engelsk: **eye-bright**.

Bukkeblad *Menyanthes trifoliata* L.

”*Menyantes trifolia*, SALTGRÆS, ædes med Begierlighed af Kreaturene. Dens Rødder ere overmaade lange, og dens Blomster smukke, hvilke derfor kaldes af nogle MYRE-KONGEN, af andre MYREBUKKIEN.”

I ordboka til Aasen (1918) har forfatteren med navnet ”**saltgras**”

(fra Telemark) som navn (og kanskje Wille som kilde) og skriver videre:

”*Bukkeblade (Menyanthes). Tel. Maaskee til Salta. Dog skal det paa nogle St. hedde ”Salgras”.*”

Slår en opp på ”Bukkeblad” står ”**Triblekkja**” oppført som synonym. Under ”Triblekkja” finner vi den mest omfattende samling av navn i ordboka hans:

”*Triblekkja, f. Bukkeblade (Menyanthes trifoliata). Ogsaa kaldet Tribblad og ”Trebla’blekke”, Smaal. Paa Sdm. Trefole. Ellers Myrkong og Saltgras (Te.), Bukkeblad (Ryf.), Geitklauv (Gbr).*”

Et annet sted finner vi ”**Trelappe**” med ”**Trefole**” som synonym. Dersom vi leiter i Aasens navnesamlinger (2006), har forfatteren med navnet ”**myrkong**” og oppgir Telemark som stedet der det stammer fra (fra Wilse?). Her finner vi også de andre navna som er nevnt over.

Alle navna med ”tre-” i seg har selvsagt med de kløverliknende bladene å gjøre. ”Trefole” fra Østfold (Smaalenene) kan være et gammelt navn som kan være avledet fra slektsnavnet ”trifolium”, et navn som altså betyr ”med tre blad.” Paralleller til ”trefole” som underbygger en slik påstand, finnes hos Høeg fra flere steder: **Trefolium** fra bl.a. Etnedal (1800-tallet), **trifoliumsblekker** fra Ytre Sandsvær og **trifoligras** fra Nord - Vågsøy i Sogn og Fjordane.

Ellers er navnetilfanget meget stort for denne arten over hele Norden.

Når Wille skriver ”-ædes med Begierlighet af Kreaturene”, kan det være en sammenheng med navnene knyttet til ”salt”, som *saltgras* og (hos Jenssen - Tusch 1867) *saltblækkegras* (Oppdal, etter Schübler).

Jenssen - Tusch oppgir også ”*saltblækker*” fra Småland. Kan hende er kreaturenes begjærighet for planta grunnet nettopp i at den kan inneholde en viss mengde salt og dermed fyller et behov for salt hos dyra.

Også av reinsdyra i Finnmark er bukkeblad ettertraktet som føde.

Fra gammelt av er den mange steder i landet også brukt tørket, malt og blandet i melet.

Bukkeblad er langt inn i vår tid også blitt brukt i folkemedisinen og skolemedisinen som febernedsettende, og bitterstoffene er blitt brukt for å styrke appetitten. Den er blitt brukt mot mange sykdommer, fra gikt til nervøsitet, fra skjørbuk og uteblitt menstruasjon.

Jenssen - Tusch har notert navnene ”*skjörbugsurt*” og ”*skjörbuksvepling*” fra Sverige. Åsta Holth nevner to steder navnet ”*kokleare*” i første boka i sin romantrilogi fra Finnskogen (Kornet og freden), og det dreier seg sannsynligvis om nettopp bukkeblad, ikke vår skjørbuksurt *Cochlearia officinalis*, som jo vokser ved sjøen. Hun skriver:

”Jo, Leukoinen visste råd. Hadde det vori sommar så kunne ein kokt låg på koklearegras, som voks ved sjøkanten. Han hadde ein liten

pose med tørr kokleare, men det slumpa så lite.”

Litt lenger bak nevner hun planta igjen:

”Ho hangla over det, var snart betre, snart verre – til våren endeleg var der med tranebær og karvekål og spirande kokleare ved stranda.”

Wille omtaler også navnet Cocleare i ”Sillejords beskrivelse” under kapittelet ”Om deres Sygdomme og Huusraad 2 §. 7. Han skriver at den ble brukt mot ”Radesyge”, d.v.s. en framskreden form for syfilis.” Han skriver:

*”Herudover blive mange saa forskrækkede, at enten de have den eller ikke, lade de sig legge i Cuur af Omløbere. Andre derimot skiule den virkelige Svaghed, af Frygt for at lide paa deres Ære og gode Navn, da de ansee den for venerisk og skammelig; men at og dette er en Vildfarelse, sees deels deraf, at adskillige har ikke kundet blive curerede ved Mercurialia og Salivations Curen, men ved frisk udpresset **Saft av Cocleare** og Syrer, Melkevalle, blodrensende Decocta, og fornødne udvortes Lægemedler, hviket ikke har Sted i venerisk Svaghed; deels er den heller ikke saa smitsom, som hiin, da man har Exempler paa, at Konen har i lang Tid havt svagheden, uten at besmitte Manden, og Manden uten at besmitte Konen, som, man veed, ikke har Sted i veneriske Tilfælder.”*

(Ja, mon det? Forf. merknad.)

I serien ”*Norge 1743*” finnes ”*cockleare*” brukt som medisinplante nevnt flere steder. Den er nevnt blant annet fra Eiker, Modum og Sigdal sorenskriveri (cocleare), Modum prestegjeld og Sigdal prestegjeld (cochlearia). Dette kan neppe være vår nåværende skjorbuksurt, og det er sannsynlig at den har fått navnet ut fra annen bruk av navnet ”skjorbuksurt.”(Se over!)

Hos Reichborn – Kjennerud (1930) nevnes bukkeblad som et virksomt middel mot mangt og mye og ble brukt flere steder i Østfold. Drakk en låg eller te laget av bukkeblad, var det fint mot reumatisme, vattersott, skjorbuk og innvollsmarks. Te på blad som var plukket før sankthans, virket mot astma, blodsott, dårlig fordøyelse og til avmagringskur, det siste kanskje botanikkens svar på Fedons slankemidler.

I forbindelse med fire av plantene som ble nevnt i artikkelen ”Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille (1786) III” (Listera 1, 2009) vil jeg gjerne få tillegge noe om de følgende artene.

Malurt *Artemisia absinthium*

”*Artemisia Absinthium, MALURT, hvis Blomster-knoppe sættes på Viin til at indgive Børn for Orm i Maven. Dens spæde Blade-Knoppe sættes om Foraaret på Brændeviin til et slags Essentia amara.*”

I Listéra 1-2009, s. 23 – 24 skrev jeg om **malurt**. En av de gamle

kurene hvor malurt ble brukt, i følge tradisjonen, med en viss grad av resultat, var mot ”mark i magen” som var det gamle synet på hvorfor folk hadde vondt i magen. Wille omtaler imidlertid denne bruken to ganger i boka si: i omtalen av malurt og i fjerde kapittel, §.7. ”Om deres Sygdomme og Huusgeraad.” Her skriver han: ”- ORM I MAVEN, kaldet Makkebøel, fordrives med ormekrudt* eller Malurt sat paa Viin.” Aasen(1918) forklarer ordet Makkebøle (også Makkebol) som ”Hob av Maddiker; ogsaa Sygdom af Snyltedy i Indvoldene.”

Wille skriver også om malurt brukt mot ”Ølqveisa” Han skriver:

”Ølqveisa er formodentlig de Gamles Berserker gang, og bestaaer i Rasenhed, efterat man har været drukken af heedgaaet Øl, hvilket angriber dem paa utallige Maader, i det den foraarsager adskillige Symptomata, og cures ved at drikke Bom-Olie eller Malurt-Extract.”

Aasen skriver at: ”Øla er et Bruushoved, en som let kommer i Bevægelse.”

”**Ølkveis**” er i følge Aasen enten ”Ølsyge, Sygelighed efter en Ruus” eller ”et Slags Galskab, foraarsaget ved megen Øldrikken.” Reichborn – Kjennerud (1930) skriver om ”øllkvæsa” (delirium) som ble kureret ved å drikke urin. Opplysningen stammer fra Halden, men bruken er også kjent fra andre steder.

*Ormekruidt blir hos Falk & Torp angitt å være dansk for reinfann *Tanacetum vulgare*, og ordet finnes igjen i middelnedertysk Wurmkrûd, i hollandsk wormkruid og nyhøytysk Wurmkraut.

Malurt er også blitt brukt som tilsetningskrydder i øl på samme måte som pors og humle, mest for å få bort eventuell sursmak i ølet. (Se under burot nedenfor!)

Burot, *Artemisia vulgaris* L.

"Artemisia vulgaris, BU - GRÆS, GRAA - BONDE, bruges at lægge paa Rosten, naar man brygger Øl, at Øllet kan blive kraftfuldt og velsmagende. Man vasker og Børn i et Decoct deraf, som et Præservativ imod Udslet, og en Lægedom derimod."*

(* Præservativ = forebyggende middel)

Burot er en av dagens probleplanter for allergikere, og mange steder gjør folk en innsats for å bli kvitt planta. Slik var det ikke alltid før.

Burot har vært i bruk til mangt og mye, og planta hadde mange navn fra gammel tid rundt om. **Bugræs** og **gråbonde** er navn som er kjent fra lang tid tilbake, og disse har hatt en vid utbredelse. Arten er fra gammelt av kjent som et vanskelig ugras, men folk har også hatt evnen til å utnytte vanskelige ugras, både til daglig nytte (blandet med høymol i brødmjøl og

bruk (mot møll)) og i medisinen. Hos Høeg fortelles det om burot brukt i *"røsten under brygging av øl"* blant annet i Seljord (fra Wille), og Nils von Hofsten (1960) beretter i sin store avhandling om tilsetninger i øl at i gamle dager ble burot, malurt og en rekke andre urter brukt i et *"medicinsk örtöl."* Birgitta Carlberg (1981) skriver at burot ble brukt både som fôr og dyremedisin. Samme Carlberg forteller også at burot ble brukt som *"et oppfriskende krydder til fett flesk."*

Historien om bruk av burot går så langt tilbake som til Plinius i det første århundre etter Kristi fødsel. Han nevner at dersom *"urten"* ble bundet om foten, ville dette motvirke tretthet. Dette rådet skal visstnok, i følge Fægri, også være med i ei gammel svartebok fra Sogn.

Arten er, som sin slektning malurt, også brukt mot *"mark i magen"*, og har hatt lange tradisjoner mot menssmerter og andre kvinneplager.

Åke Ohlmarks (Linnés hälsoörter 1985) skriver at *"den (gråbo) är barnsängskvinnoskyddande jungfrugudinnan Artemis' ört sedan länge ett osvikeligt medel vid förlossningar och kvinno-sjukdomar."* Også i den gamle klassiske folkemedisinen skal burot ha vært brukt i forbindelse med fødsel, menstruasjon og livmorsplager.

Navn på burot er fra gammelt av mange og varierte. **Gråbonde** er kjent fra flere steder i Telemark, mens Willes **bugras** er, foruten i Telemark, kjent og vanlig i Oppland og noen få andre steder. Ellers oppgir

Høeg *buje*, *bu*, *bue* og liknende navn. Både fra Sverige og Danmark (Jenssen – Tusch 1867) finner vi paralleller til Willes *gråbonde*, slike som *gråböna*, *böna* og *bönrot* (Sverige) og *gråbönne*, *gråbön*, *böngras*, *grebo'n*, *gråbune* og flere liknende former.

August Lyttkens (1904 – 1906) har også med mange navn, og han refererer til det gamle tyske navnet *Beifuss* med biformer. Dette er kjent allerede på midten av 1100-tallet og gjenspeiler kan hende det gamle rådet til Plinius. Fra Sverige nevner han former av navna *gråbo* og *bynke* som de eldste (1400-tallet). Navneformer som *gråbonk*, *gråbynke*, *bugräs* og *gråbua* nevnes også.

Falk og Torp (1903 – 1906, opptrykk 2006) skriver også om burot, men tar utgangspunkt i navnet bunke (dansk *bynke*) og forteller som rett er, at navnet brukes om mange arter. Forfatterne nevner også de svenske og danske dialektformene *bunrot*, *gråböna*, *bon* og *graabone*.

Burot inneholder som malurt særlig to virksomme stoffer, **thujon** og **cinerol** som i følge tradisjonen skal ha god virkning mot ”mark i magen.” Den gamle overtroen om at det var mark i magen som ga magesmerter og mark i tennene som forårsaket tannverk holdt seg lenge opp gjennom folkemedisinen.

Knollerteknapp *Lathyrus linifolius* (Reichard) Bässler

”*Orobis tuberosus* ERTEKNAP; Rødderne, som har givet Urten

navn, betyder Knapper af Erte-Smag, og kunde med ringe Umage samles om Foraaret, og males til et velsmagende Meel, som og nogle faa her har gjort. I Hierdals Præstegield tygge nogle den som Tobak, da dens knudrede Rod samles, trædes paa lange Traade, og saaledes sælges for 8 Sk. Alen. Om Foraaret graver Biørnen den op, og æder den med største Begierlighed.”

Nordhagen (1955) oppgir som Wille at det er knollene på røttene som har gitt planta navnet *erteknapp* eller bare *ertenapp*. Han nevner at substantivet ”*knapp*” i norsk også brukes i betydningen knute, knopp eller klump. Fra Bamble er navnet *knappholt* eller *nappholt* kjent for erteknapp.

Ivar Aasen (2006) har med en rekke navn på knollerteknapp i tillegg til Willes ”*erteknap*”: *Ertenapp*, *nappholtgras*, *gaukemat*, *kraakeerter* og *bjørneerter*. Flere av disse er også nevnt både hos Jenssen – Tusch og Lyttkens.

Høeg følger opp med et utall andre navn, særlig knyttet til fugl eller andre dyr. Her følger noen eksempler: *faule(fugle-)blomst*, *fauleerter*, *kråkeerter*, *haner og honer* og *muserter*. Fuglemotivet er sannsynligvis knyttet til det faktum at blomstene ble brukt i barneleker, – som ”fugler.”

Fra våre kanter er ”*skje, kniv og gaffel*” et vanlig brukt navn, og det finnes også i former som ”*kniv, gaffel og skje*”, ”*gaffel og kniv*” og ”*gaffel og skje*”.

Willes beretning om at ”*Knapper af Erte-Smag*” ble samlet og spist om våren, er en skikk som har hatt en viss utbredelse i vårt land og våre naboland. Fægri skriver at knollene for over 200 år siden var handelsvare, tredd på snorer og solgt for 8 skilling per alen.

Nordhagen forteller om det samme, og han tid- og stedfester dette til 1700-tallet i Hjartdal i Telemark. Både Fægri og Nordhagen må ha hatt Wille som kilde for disse opplysningene.

Nordhagen forteller dessuten at i Skottland skal folk ha laget en alkoholholdig drikk av de knuste knollene ved gjæring og at Gunnerus har oppgitt (1774) at ”*bonden kan bage sig et sundt og føderigt Flatbrød af Rødderne.*”

I Mellom-Europa skal knollene ha vært brukt i folkemedisinen som middel mot ”*løst liv og blødninger.*”

Mykonge *Calla palustris*

”*Calla palustris* BUTTEL – GRÆS, saa kaldet fordi Frøe – Husene likner en Boutelje. Roten tygges her mod Colica og Modersyge, i Stedet for Ingefær; hvis Smag og Bitterhedden efterligner.”

”Boutelje” er, som sikkert kjent av mange, et gammelt navn brukt om flaske. Det stammer fra fransk og finnes i flere europeiske språk, blant annet i engelsk som ”bottle” og ”bottiglia” i italiensk.

Aasen (1918) har i sin ordbok med ”*myrkongla (= kaangle) f. En*

Sumpvæxt, Calla. Toten.” Han har dessuten samlet flere andre navn som *bjønnblekke* og *kublekke* (fra Østfold), *myrblom* (etter Strøm, fra Eiker) og fra Gunnerus *brennrøt* og *misne*. Misne eller missne er et navn blant mange liknende som er brukt i Norden: *mäsne, mäsja, mäso* og *mysse*. Det finnes også i sammensetningen *vattenmissne*.

Rota av myrkonge ble i eldre tid brukt til mel, noe som må kunne karakteriseres som et melsurrogat, og ble først og fremst anvendt av fattigfolk og i nødsår.

Linné var tidlig ute med omtale av denne bruken fra sin reise til Lappland. Av melet ble det kokt en grøt som helst skulle stå i flere dager, jo lenger, jo bedre, slik at den brennende smaken i melet forsvant.

En svensk forsker, Nils Keyland, har i sin bok ”Svensk allmogekost” (1919) fortalt om hvor besværlig framstillingen av melet var. Grøt og brød av dette melet ble regnet som usunn, og i en svensk uttalelse fra 1742 kan man lese:

”*Men Gud låte ingen Sweriges Inwånare härefter behöfwat.*”

Jeg har forsøkt å finne noe om bruk av myrkonge i folkemedisinen, men har ikke klart å få bekreftet Willes angivelse.

Derimot har den vært mye brukt som grisefór, og navn som svineblekke, grisegras og griserot er kjent. I Rakkestad finnes sågar et stedsnavn knyttet til dette: Griseblekkmyra. I følge en av Arbo Høegs informanter ble grisene gode og feite av dette foret.

Litteratur

- Arbo Høeg, Ove. 1976. Planter og tradisjon. Universitetsforlaget, Oslo.
- Arbo Høeg, Ove. 1984. Våre medisinske planter. Forlaget Det Beste.
- Arbo Høeg, Ove og Hjort, Helga. 1991. Barkebåt og kongleku. Universitetsforlaget. Oslo.
- Carlberg, Birgitta. 1980. Nyttvekster i ny og gammel tid. J. W. Cappelens Forlag AS. Oslo.
- Falk, Hjalmar & Torp, Alf. 2006. Etymologisk ordbok over det norske og det danske sprog. Faksimileutgave, 5.optrykk. Bjørn Ringstrøms Antikvariat, Oslo.
- Fægri, Knut. 1970. Norges planter. J. W. Cappelens Forlag AS. Oslo.
- Halvorsen, R. 1996. Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille (1786) *Listéra* 11. årg. Telemark Botaniske Forening.
- Halvorsen, R. 1997. Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille II (1786) *Listéra* 12. årg. Telemark Botaniske Forening.
- Halvorsen, R. 2009. Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille III (1786) *Listéra* 24. årg. Telemark Botaniske Forening.
- Heggstad, L., Hødnebø, F, Simensen, E. 1975. Norrøn ordbok. Det Norske Samlaget.
- Hofsten, Nils von. 1960. Pors och andra humleersättningur och ölkryddor I äldre tider. Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi XXXVI. Uppsala og København.
- Holth, Åsta. 1977. Kornet og freden. Lanternebøkene. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo.
- Jenssen – Tusch, H.. 1867. Nordiske Plantenavne. H. Hagerups Boghandel. Kjøbenhavn.
- Keyland, Nils. 1919. Svensk allmogekost. Bd1. Svenska Teknologiföreningens förlag. Stockholm.
- Lyttkens, August. 1912 – 1915. Svenska växtnamn. C.E.Fritzes Bokförlags AB. Stockholm.
- Nordhagen, R. m.fl. 1952. Våre ville planter. Tanum, Oslo.
- Ohlmarks, Åke. 1985. Linnés hälsoörter. Sjöstrands förlag, Stockholm.
- Reichborn – Kjennerud, I. 1930. Folkemedisin i Østfold før og nu. Borgarsyssel Museum, Sarpsborg.
- Riksarkivet. 2006. Norge i 1743, 1 – 4. Solum Forlag.
- Ross, H., 1895. Norsk Ordbg. Alb. Cammermeyers forlag, Christiania.
- Wille, H.J. 1786. Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge. Gyldendals Forlag, Ny utg. av Lokalhistorisk Forlag 1989.
- Aasen, I. 1918. Norsk Ordbog. Alb. Cammermeyers forlag, Christiania.
- Aasen, Ivar. 2006. Namnesamlingar av Ivar Aasen. Redigert av Bondevik, Jarle, Nes, Oddvar og Aarset. Norsk bokreidingslag L/L, Bergen.

EN HILSEN FRA BO MOSSBERG

Kristin Vigander

I forrige nummer av *Listéra* skrev jeg en artikkel om en minnerik opplevelse fra Ølandsturen. Artikkelen het 'I Mossbergs hage'. Vi sendte et eksemplar av *Listéra* til Bo Mossberg, og jeg fikk en veldig hyggelig hilsen fra ham, sammen med noen vakre kort med hans illustrasjoner. Vi har fått hans tillatelse til å gjengi hans hilsen, og søstermarihåndene som pryder forsiden av dette nummeret er en av Bo Mossbergs vakre akvareller.

Norne *Calypso bulbosa*. Akvarell av Bo Mossberg

Hej Kristin, ^{dat. 15/2 2010}
 Varmt tack för trevlig
 och innehållsrik försändelse
 från Norge / Telemark.
 Det var så trevligt att
 läsa artikeln "i Mossbergs hage".
 Visst blev jag överraskad att
 botanikk-vännarna var så många,
 men jag kände direkt en
 trivsel med "gänget" och
 både Ann och jag gjorde
 den lilla blomstervisningen
 med glädje.
 Just nu har jag flera
 projekt på gång: nya upplagor
 av svampbok och orkideflora
 samt humlorna förstås.
 Varma hälsningar
 till dig och övriga i gruppen
 från Bo och Ann

Hej Kristin
 Varmt tack för trevlig och
 innehållsrik försändelse från Norge/
 Telemark.

Det var så trevligt at läsa artikelen
 "I Mossbergs hage". Visst blev jag
 överraskad att botanikk-vännarna
 var så många, men jag kände
 direkt en trivsel med "gänget" och
 både Ann och jeg gjorde den lilla
 blomstervisningen med glädje.
 Just nu har jeg flera prosjekt på gång
 i nya upplagor av svampbok och
 orkideflora samt humlorna forstås.

Varma hälsningar
 i gruppen
 från Bo och Ann

Nabolagets ville vekster: VASSARVE – DIN NELLIKSPIKER

Av Anders Often

Tynsets eneste ekte hippie hadde L O V E P I L S tatovert på oversiden av andre fingerledd, fra lillefinger til pekefinger. Og så ble han kalt vassarve fordi han het Arve. Han var litt av en nellikspiker, men faktisk ganske interessert i botanikk. Blomsten som gav ham klengenavn er til motsetning hverdagslig, men fin.

Arve Oddvar Snekkermoen (født 1954) gikk bort for noen år siden etter å ha levd et hardt liv som blandingsmisbruker. Men han var legendarisk snill og hadde sterk aura – en karismatisk villmann som man i dag ville gitt en soleklar ADHD-diagnose. I 1989 gjorde jeg og Stein Flatby botaniske registreringer rundt Tjønnoområdet, rett ned for Tynset stasjon. I den solvarme bakken rett opp for den avsnørte meanderen hadde Arve og et par kompiser sitt drikkested og fulgte tett med på våre kasterivekast etter butt-tjønnaks, småtjønnaks og andre vannplanter, og vår evinnelige vamping blant stolpestarttuene på jakt etter dvergmaure, eller baskende i krattet etter *Salix*-hybrider.

Arve og kompisen var interessert i dette, og de tok entusiastisk del i våre forsøksvise bestemmelser av tjønnakstyper. Jeg kan ikke

huske hvorvidt vi sammen også så på forskjeller mellom vassarve og andre nelliker, men den ene tynne, diagnostiske stengelhaarstripe ville neppe imponert Arve da hans hårmanke var fyldig som tett og langt hestetagl. Soleienøkkrose derimot – som også vokste i tjønna – var vi alle tre begeistret for.

Men dette lille stykket skal ikke handle om Arve, men det var likevel fristende å fortelle den lille anekdoten, for det har på en måte en motsatt

Vassarve *Stellaria media*
Foto: Anders Often

likhet med å se på ”Nabolagets ville og vanlige vekster” det å ha rom for, og det å respektere folk rundt seg som ikke følger A4-samfunnet til punkt og prikke. Og vassarve kan stå som et godt eksempel på en plante som ikke har høy status, verken som funn eller fotoobjekt, eller som

forskningsobjekt – og med ytterst lav rosefaktor – men som likevel har noe ved seg. Arve var på sett og vis noe av det samme ved å ha svært mye for seg, men med lav status i lokalsamfunnet.

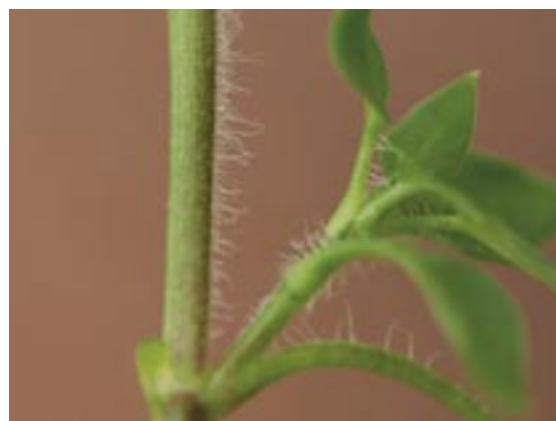
Fenologi

At vassarve er et suksessfullt ugras kan man nok enes om, og det er i alle fall to egenskaper den er god på. Arten kan blomstre og sette frø hele året, og selv om den i prinsippet er ettårig, brer den seg kontinuerlig utover i glisne matter med jordslående stengler. Hos oss holder den det gående helt til kulda setter inn – om så vinteren gjennom hvis det skulle være mulighet for det. I engelsk litteratur omtales den gjerne som vinterannuell, altså en art som liker kaldt og temperert klima, og som går i frø for å unngå den varme og tørre sommersesongen, men som kan holde det gående sommeren igjennom hvis det ikke blir for tørt. I Norge er det kulda som gir vekstpause, men det går greit det også, for egenskaper som frøhvile eller spesifikke spirekrav gjelder ikke vassarve. Den er omtrent like lett å få til å spire som det er å lykkes med karse – ikke mye stratifisering eller annen finurlig frøbehandling skal til for det.

Biogeografi

Storgeografisk er vassarve en vesteuropeisk art som er innført til andre verdensdeler. Hyppighet i store deler av Norge er opplagt ganske høy, men det er vanskelig å bli helt klok

på hvor vanlig den egentlig er. Siste utgave av Lids flora skriver enkelt og greit: ”Vanleg i heile landet til opp på snaufjellet”, og i Mossbergs flora er absolutt hele Norden med unntak av Vatnajökull på Island tegnet svart. Hvis man ser stort på saken er det vel på sett og vis greit fordi vassarve er et trofast åkerugras på litt fuktig mark. Og i kjøkkenhage kan den være ille, og langs ei grøft og slikt, men stort sett er det likevel ikke dette noen art man vasser i – i alle fall ikke utenom kulturmark.

Vassarve har én rad med hår på stengelen
Foto: Norman Hagen

Man kan jo også lure på hvor vanlig vassarve var i Norge før mennesket åpnet opp landskapet. I så måte er det interessant at Axel Blytt i sin Christiania-flora fra 1870 skriver (s. 83): ”Ugræs alm.”. Altså ingen betraktning om at den vokser utenom kulturmark. Nå var ikke de gamle botanikere særlig opptatt av forskjellen på natur- og kulturlandskap, eller forskjellen på arter som er naturlig viltvoksende kontra arter som er kommet inn med kulturen. I siste utgave av Lids flora skriver Reidar Elven: ”Kan

vera heimleg på havstrand; elles eit innført ugras på allslags mark, ofte nitrogenrik, også i nitrogenrik skog og på tangvoll”. Dette må tolkes slik at Elven mener at hvis vassarve fantes i Norge før mennesket kom, så var det på havstrand den vokste. Deretter har den fulgt med bosetningen inn i landet og oppover mot fjellet, omtrent som for en del andre nitrofile ugras som for eksempel burot, meldestokk og ugrasløvetann.

Vassarve *Stellaria media*
Foto: Norman Hagen

Det er lett å slutte seg til en slik tolkning og si at selv om vassarve i dag kan dukke opp i skog og myrkant ganske langt fra folk, må man huske på at tross alt har mye av utmarka vært brukt til slått og beite i lang tid, og for en art med såpass god frøsetting som vassarve – og såpass små krav til voksestedet – er det ikke rart at den er drasset med både hit og dit. Mye lengre enn dette er det neppe mulig å komme med hensyn til biogeografisk status inntil noen faller for dens skjønnhet og kartlegger genetisk variasjon. Og som Elven skriver er det både kromosomtalls-

forskjeller (fra 36 til 44), og ganske mange former.

Bøkearve og blekarve

At vassarve som plante både kan anses som vakker og interessant, mener jeg objektiv sett er hevet over enhver tvil. Men at arten vekker biogeografisk begeistring, eller at den er morsom å presse, sitter nok lengre inne. For å få opp interessen med hensyn til dette er det bare én mulighet, og det er å kikke på side 132 i siste norske utgave av Mossbergs flora der vassarve er illustrert sammen med bøkearve *S. neglecta* og bleikarve *S. pallida*. Disse tre *Stellaria*-artene er snarlige og kan føles som samme graps bortsett fra den lille forskjell at de to siste bare er funnet et stykke oppover langs vestkysten av Sverige – og vokser spredt i Danmark – og aldri er funnet i Norge, verken som spontane eller tilfeldige. Bøkearve og bleikarve må da finnes, har jeg tenkt. Spesielt bøkearve er snarlik vassarve, bare med større og mer rikt greinet blomsterstand og med større og vakrere kronblad, det siste noe som forhåpentligvis gjør at man reagerer hvis man skulle være så heldig å støte på denne arten en gang – i Norge. Bleikarve derimot mangler stort sett kronblad, planten er ofte liten, det er smale litt puslete stengelblad, så hele saken har noe ”forknytt” over seg, litt som en uklissete og kjedelig, litt slaskete veiarve. Men hva med fuglearve?.. eller østersjøarve?.. eller raggarve eller klisterarve?..... nei, nå er det tid for peoner.

VEDBOENDE SOPPER PÅ KLØTRE I BRUNLANES (LARVIK)

Kåre Homble og Tove Hafnor Dahl

Da Telemark Botaniske Forening hadde sitt julemøte 11. desember 2009 var det fortsatt snøfritt og ganske mildt, så vi la inn en tur i Vestfold-natur med sørlandsklima, før møtet. Vi stoppet langs den gamle vegen ved kollene på Kløtre fordi det så lovende ut for at eikehårskål kunne vokse der, for vi hadde ennå

ikke klart å finne denne interessante soppen i Larvik kommune (Homble og Hafnor Dahl 2009). Men etter hvert besøkte vi utmarka på Kløtre, der beitinga for lengst hadde opphørt, og teinung av særlig ask og osp hadde begynt å vokse opp, og større trær hadde begynt å gå over ende.

Den tidligere beitehagen med læger av osp og ask. Foto: Tove Hafnor Dahl

Eikehårskål

Vi fant tre eiker med eikehårskål *Proliferodiscus tricolor*, ei lunt på sørsida av en kolle ved den gamle vegen, ei på sørkanten av det tidligere beiteområdet, og ei lunt, men nå etter hvert litt skyggefullt inne i beiteområdet.

På eika med eikehårskål oppe ved vegen og også på alle de andre eikene i området registrerte vi barkhette *Mycena meliigena*, en art som høsten 2009 vokste på nesten alle eikestammer vi undersøkte.

Oppe ved vegen registrerte vi ellers de vanlige artene:

Bleik nettsopp	<i>Byssocorticium corium</i>	på død kirsebær
Skorpekjuka	<i>Datronia mollis</i>	på lauvtregein på bakken
Eikebroddsopp	<i>Dasyscyphella nivea</i>	på gammel eikerot
Kløyvporesopp	<i>Hymenochaete rubiginosa</i>	på død eik
Lønnekjuka	<i>Hyphodontia paradoxa</i>	på død bjørk
Rød barksopp	<i>Hyphodontia radula</i>	på død lauvved
Eikebarksopp	<i>Oxyporus populinus</i>	på levende spisslønn
Rosettsopp	<i>Peniophora incarnata</i>	på eikegrein på bakken
Vifteryngesopp	<i>Peniophora quercina</i>	på eikegrein på bakken
Eikebroddsopp	<i>Phlebia radiata</i>	på død kirsebær
Gul gelesopp	<i>Plicaturopsis crispa</i>	på død kirsebær
Rødvorte-konidiestadium	<i>Stereum gausapatum</i>	på død eik
Barksprengersopp	<i>Tremella mesenterica</i>	på død eik
	<i>Tubercularia vulgaris</i>	på død kirsebærgrein
	<i>Vuilleminia comedens</i>	på eikegrein på bakken

Proliferodiscus tricolor på eika i den tidligere beitehagen

Dasyscyphella nivea på gammel eikerot

Dasyscyphella nivea på gammel eikerot

”Pelssokkelhette” og begersoppen *Cistella dentata*

Den sannsynligvis sjeldne kystarten ”pelssokkelhette” *Mycena clavularis* var tidligere funnet bare i Arendal, Tvedestrand og Tjøme kommuner (Hafnor Dahl og Homble 2009). I utmarka på Kløtre registrerte vi den ved basis av to grove ospelæger og på stammen til to levende osper, der den vokste blant moser dominert av hjelmblæremose *Frullania dilatata*.

Like ved ”pelssokkelhetta” på den ene ospelåga vokste begersoppen *Cistella dentata*, som i Norge er funnet kun en gang tidligere, i Lødingen, av Sigurd Olsen (Norsk Soppdatabase), i Sverige to ganger i Småland, av Johan Nannfeldt (Eriksson 2009).

På ospelæger i den tidligere beitehagen registrerte vi ellers en art av myldrepipe *Merismodes ochraceus*, en ukjent *Neonectria*-art med sitt konidiestadium *Cylindrocarpon* med 7-8-septerte konidier, en sannsynligvis ny art av begersoppslekta *Phaeohelotium* og den vesle pyrenomyceten *Capronia*

pilosella (Müller et al. 1987), med fruktlegemer opptil 0,2 mm i diameter. Dessuten registrerte vi ospeildkjuke *Phellinus tremulae* på levende osp.

”Den grønnkledd” *Hyphodiscus viridipilosus* ny for Norge

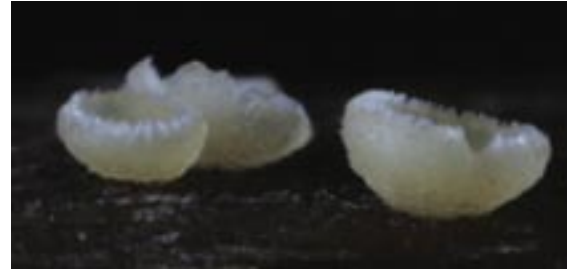
På ei godt nedbrutt, ganske sped askelåg fant vi denne vesle (0,3-0,4 mm), men iøynefallende begersoppen. Den grønne fargen sitter i krystallene rundt hårene på utsida av begrene. Soppen ble beskrevet først i 1974, fra England, av William D. Graddon (Graddon 1974), som *Incrupila viridipilosa*, men er seinere blitt ført til slekta *Hyphodiscus* (Baral 1993). Den er ennå ikke funnet i Sverige. Sammen med den vokste begersoppen *Claussenomyces atrovirens* som i Norge bare er funnet én gang tidligere, bestemt av Ain Raitviir fra Jogeir Stoklands innsamling etter en omfattende undersøkelse av død ved i et prosjekt på begynnelsen av 1990-tallet (personlig meddelelse), og barksoppen *Hyphodontia alutacea*.

På læger av ask fant vi ellers de vanlige artene:

Søskenfiolbeger	<i>Ascocoryne sarcoides</i>
Gult dvergbejer	<i>Bisporella citrina</i>
Sølvglanssopp	<i>Chondrostereum purpureum</i>
	<i>Capronia pilosella</i>
Kvisthette	<i>Mycena speirea</i>
	<i>Polydesmia pruinosa</i>
Småporekjuke	<i>Skeletocutis nivea</i>

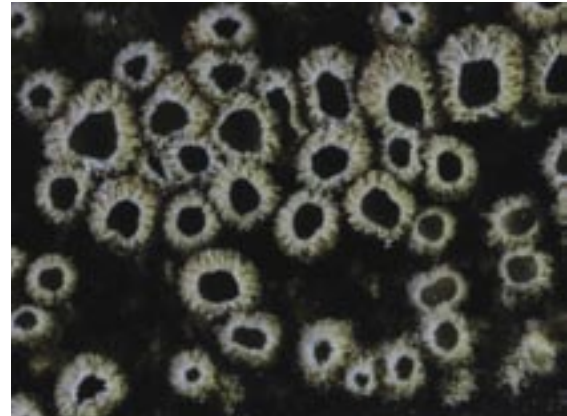
Mycena clavularis på basis av ospelåg

Cistella dentata på ospelåg

Mycena clavularis på ospestamme, med sporer fra *Frullania dilatata*

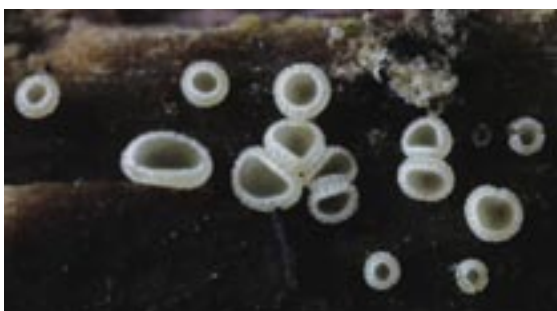
Merismodes ochraceus på ospelåg

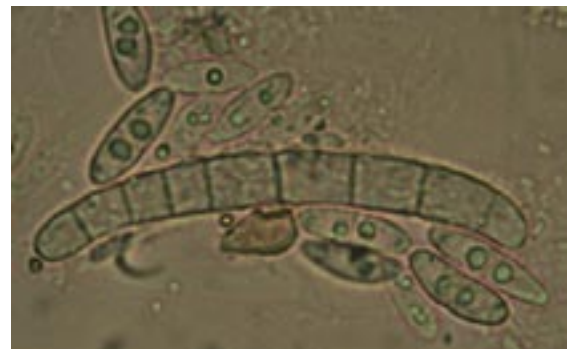
Cistella dentata på ospelåg

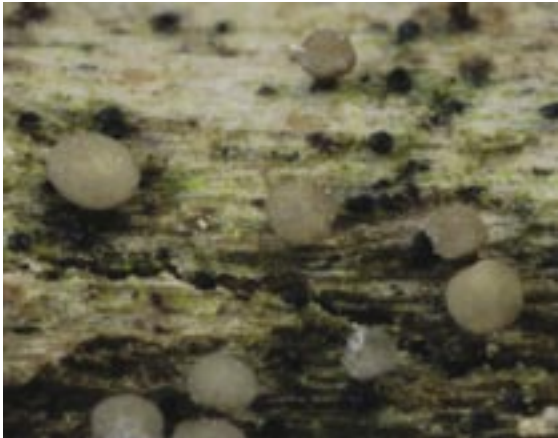
Neonectria sp. på ospelåg

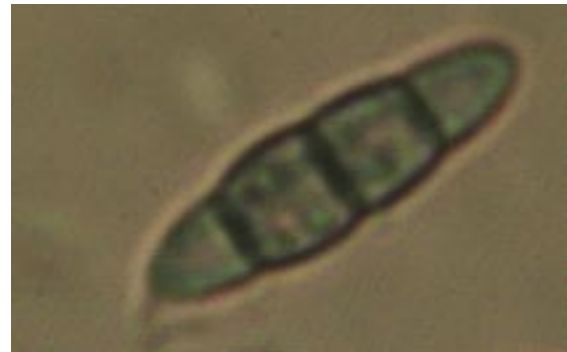
Cistella dentata på ospelåg

Neonectria sp., sporer og *Cylindrocarpon*-konidie. Konidien er 67 µm lang.

Phaeohelotium sp. og *Capronia pilosella*
på ospelåg

Capronia pilosella, spore

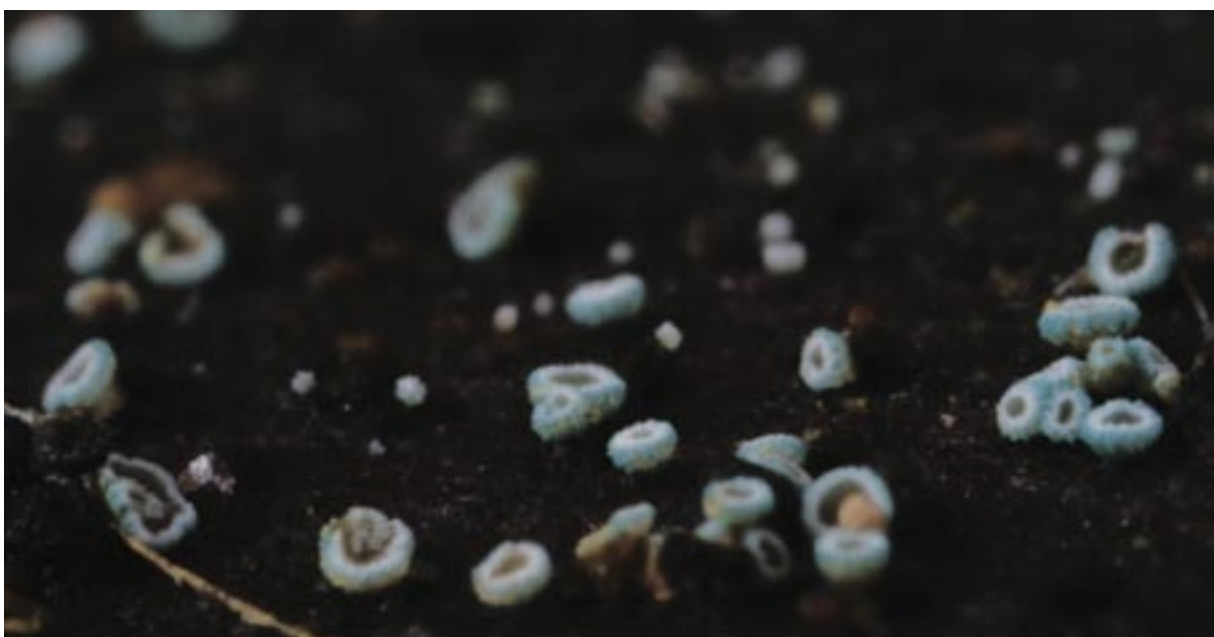
Phaeohelotium sp. på ospelåg

Phaeohelotium sp. på ospelåg

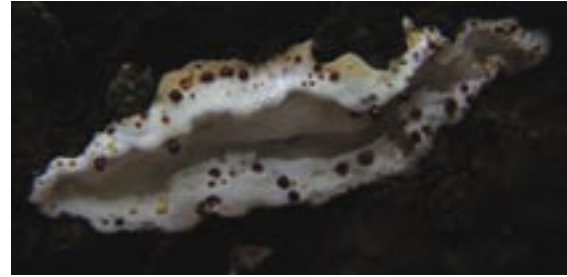
Claussenomyces atrovirens på askelåg

Hyphodiscus viridipilosus på gammel askelåg

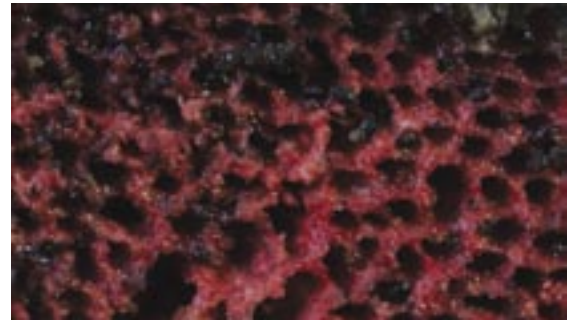
Chondrostereum purpureum på askelåg

Skeletocutis nivea på askelåg

Mycena speirea på askelåg

Catenulifera rhodogena på kjuke på eikelåg

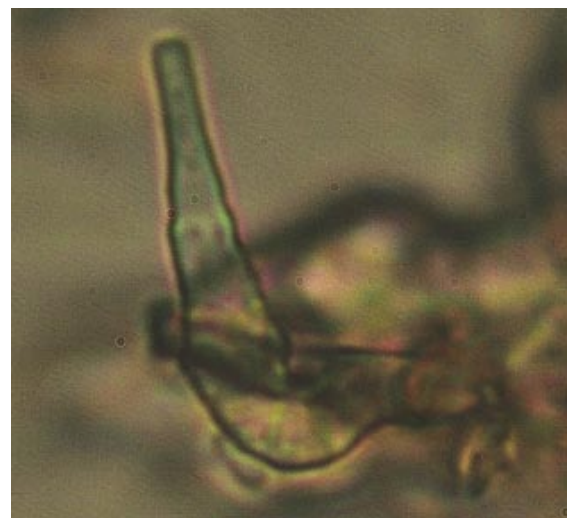
Mycena speirea på askelåg

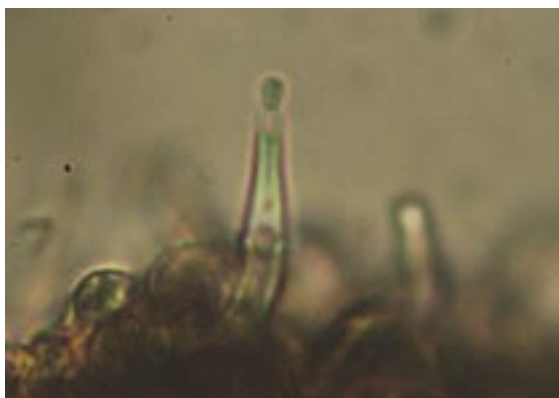
Catenulifera rhodogena på kjuke på eikelåg

Mycena speirea på askelåg

Catenulifera rhodogena, konidiofor

Catenulifera rhodogena, konidie frigjøres

Catenulifera rhodogena, konidie

Marasmius curreyi på sølvbunke

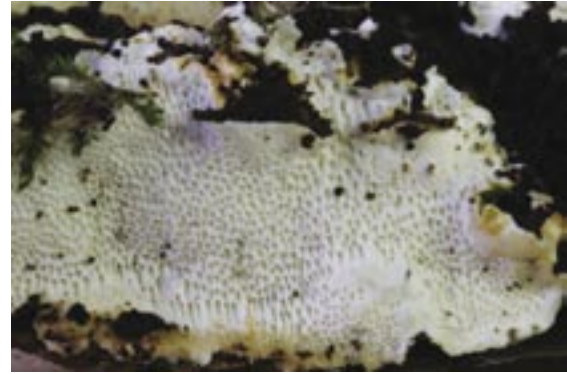
Marasmius curreyi på sølvbunke

Fuktig parti i beitehagen, med lyssiv og sølvbunke

To sopper på eik

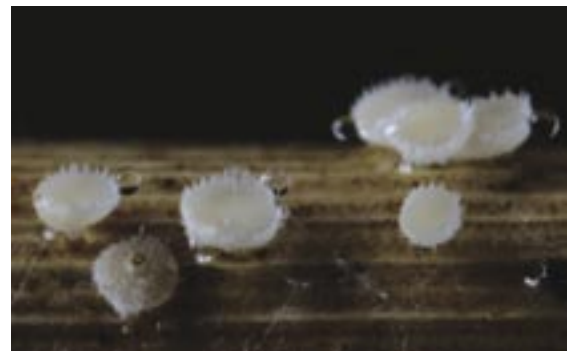
Den sårbare okereikekjuke *Perenniporia medulla-panis* ble registrert på ei sped eikelåg. På ei eikegrein på bakken hadde konidiestadiet *Catenulifera rhodogena* (Hosoya 2002) til begersoppen *Hyphodiscus hymeniophilus* farget porelaget til ei resupinat kjuke rødt. Både konidiestadiet og det perfekte stadiet, som er svarte begre, farger porelaget rødt. Soppen ses oftest på rekkekjuka *Antrodia serialis*, men kan tilsynelatende også vokse direkte på ved.

Perenniporia medulla-panis på eikegrein på bakken

På lyssiv og sølvbunke

I tillegg til de vedboende soppene fant vi begersoppen *Lachnum apalum* på lyssiv og teglseigsopp *Marasmius curreyi* på sølvbunke, i et litt fuktig parti.

Lachnum apalum på lyssiv

Alle fotos, unntatt ett, er tatt av Kåre Homble

Sitert litteratur

- Baral, H.-O. 1993. Beiträge zur Taxonomie der Discomyceten III. Zeitschrift für Mykologie 59(1): 3-22.
- Dahl, T. Hafnor, Homble, K. 2009. Små arter av hettesopper *Mycena*: ”pelssokkelhette” (grå sokkelhette) *M. clavularis*. *Listéra* 24(2): 17-19.
- Eriksson, O. E. 2009. The non-lichenized ascomycetes of Sweden. Department of Ecology and Environmental Science, Umeå University. 461 sider.
- Graddon, W. D. 1974. Some new discomycete species. Transactions of the British Mycological Society 63(3): 475-485.
- Homble, K., Dahl, T. Hafnor 2009. Eikehårskål *Proliferodiscus tricolor*. En liten men kravstor sopp på eldre eiker i kulturlandskapet, funnet i Skien. *Listéra* 24(2): 8-10.
- Hosoya, T. 2002. Hyaloscyphaceae in Japan (6): the genus *Hyphodiscus* in Japan and its anamorph *Catenulifera* gen. nov. *Mycoscience* 43(1): 47-57.
- Müller, E., Petrini, O., Fisher, P. J., Samuels, G. J., Rossman, A. Y. 1987. Taxonomy and anamorphs of the Herpotrichiellaceae with notes on generic synonymy. Transactions of the British Mycological Society 88(1): 63-74.
- Norsk Soppdatabase. http://www.nhm.uio.no/botanisk/nxd/sopp/nsd_b.htm.

NOEN GAMLE PLANTENAVN HOS HANS JAKOB WILLE (1786) V

Roger Halvorsen,
Hanevoldvn. 15,
3090 HOF

Jeg har i fire tidligere artikler i *Listéra* tatt for meg noen av de gamle plantenavna i Hans Jakob Willes *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge tilligemed et geographisk Chart over samme*.

Det er fortsatt mye artig å finne i gammel plantehistorie, folkemedisinen og gamle tradisjoner. Jeg forsøker meg derfor med enda noen betraktninger med Willes navnebruk som grunnlag. Det dukker stadig opp spennende ting, og her følger et lite utvalg. Til hjelp har jeg også denne gangen benyttet meg av Ross og Aasens ordbøker, Ove Arbo Høegs *Planter og tradisjon* og annen relevant litteratur. Jeg kan bare vise til litteraturlista nedenfor.

Håper det kan være hyggelig lesning.

Hver omtale av plantene begynner med Willes omtale i Sillejords beskrivelse.

Tyrihjelm eller torhjelm *Aconitum lycoctonum* L. ssp. *septentrionale* (Koelle) Korsch.

”Aconitum lycoctonum, TØRJOM, hvis Rod saa færsk som den tages

af Jorden, bankes paa et Brædt og lægges i Melk, hvorved Fluerne æde sig Døden. Den kokes og i Vand, og dermed vaskes Heste og Køer, naar de plages af Luus; men vasker man for meget, da dræber man selve Dyret, som ofte har hændet. Dette fordriver og Skab, og bruges baade for Folk og Fæe. Urten stryge somme paa deres Krop, hvilken saft trækker sig ind i Skiorten, gjør den guul og derved fordriver Luus. I øvrig samles Urten tilig om Sommeren i Mængde, tørres i Solen og giemmes til Vinteren, da man deraf koger en Kraft-Suppe at feede Kalve med.”

I 1988 skrev jeg i Blyttia en artikkel om plantenavn i vinjedialekten (Halvorsen 1988) der tyrihjelm ble omtalt. Åsmund Groven fra Vågsli fortalte meg at planta var godt kjent og mye brukt i hans barndom. Den ble blant annet brukt mot lus. Denne bruken er kjent de fleste steder hvor tyrihjelm finnes, og den kalles derfor mange steder for ”lushatt” eller ”lusegras”.

Groven fortalte også at planta ble brukt mot fluer, men i motsetning til hva Wille forteller om at fersk knust rot av tyrihjelm ble lagt i

melk, skavet bestemora opp rota og la i sukkervann. Kan hende sukker var så sjeldent og dyrt på Willes tid, slik at sukker ikke ble brukt. Groven fortalte også at bestemora samlet røtter av tyrihjelme på våren og sommeren, tørket dem og brukte den på samme måte om vinteren mot fluer; - oppbløtt i sukkervann. Denne bruken står i sterk kontrast til det Wille forteller om i ”Sillejords beskrivelse”: ”*Urten tilig om Sommeren i Mængde, tørres i Solen og giemmes til Vinteren, da man deraf koger en Kraft-Suppe at feede Kalve med.*” Denne bruken er også kjent fra Elverum fra først på 1900-tallet og fra Lom. Planta er meget giftig, ja, direkte dødelig i frisk tilstand, og kanskje er Willes beskrivelse om at plante ble brukt i tørr tilstand til ”kraft-suppe” den mest riktige siden giftstoffene i en del av artene i soleiefamilien ser ut til å miste giftvirkninga når de tørkes. Dermed kan kanskje rota spises etter at den er tørket. Dette er et fenomen som er velkjent hos slekta *Ranunculus*, med det resultat at tørre skudd av soleie i fôret ble spist med velbehag av kyra. Det var dessuten anbefalt av de gamle at soleiene ble med i fôret (i tørket tilstand) siden det var dem som ga ”gulfargen til smøret”. Ove Arbo Høeg har også en rekke nedtegnelser der røtter av krypsolie, ”trauske” (og andre navnevarianter), ble samlet om våren, vaska og tørka for å brukes som krøtterfôr for eksempel i vårknipa. Rolf Nordhagen skriver at også tørket tyrihjelme er blitt brukt som krøtterfôr flere steder

i Gudbrandsdalen. Det kan bety at giftvirkninga ble borte ved tørking.

Tørjom, torhjelme, tyrihjelme, torrolm, tørr-halm og mange liknende navn er kjent på denne planta. Navnene lusehatt og lusegras viser til gammel bruk som middel mot veggelus og til å vaske dyra med mot for eksempel skabb og liknende.

Et annet gammelt navn på tyrihjelme er *furæme*, et navn med hovedutbredelse i de øvre delene av Telemark i tillegg til Bykle. Jeg fikk høre dette navnet første gangen av Astrid Lunde fra Sannes i Drangedal. Hun er født og oppvokst i Åmot i Vinje og kunne fortelle at dette var et vanlig brukt navn, Hun kunne også fortelle at i hennes barndom ble de store bladene brukt som ”dopapir”(!) i mangel av noe annet når de var ute på tur. Hun undret på om navnet ”furæme” kunne ha noe med denne bruken å gjøre. Rolf Nordhagen tar også for seg furæme-navnet og forteller at det noen steder i Telemark ble oppfattet som nedsettende. Forleddet ”fu” er synonymt med ”bak” (anus), og etterleddet ”ræme” betyr noe slikt som en ubehagelig lukt og smak.

Åsmund Groven fra Skyttja i Vågsli, Vinje kommune fortalte også om dette om navnet. Han vegret seg litt mot å fortelle hva navnet betydde ”når det var damer til stede” som han sa. Navnet skal, i følge Groven, komme av ”fu” og ”ræme”, og særlig skal denne ”ræmen” kjennes når plantas forskjellige deler brytes opp.

I Aasens ordbok (1918) finnes ordet ”Remma”. Her står det: ”Remma

f. Beeskhed, bitter Smag. Telem. (Ræmme, Ræme) Af ram.” I ”Norsk ordbok” av Hans Ross (1895) finnes ordet ”rema” i betydningen lukte sterkt eller ekstra stramt. Ross anfører også adjektivet ”rem(m)en” som betyr ”af en kvalm Beeskhed, bitterkvalm. Tel. (Mo, Skafsaa, Laardal): ræmen.” Både Aasen og Ross underbygger altså den folkelige betydningen av navnet som en finner i Telemark. I en større avhandling om tyrihjelm hevder imidlertid Nordhagen at navnet ”furæme” er avledet av formen turæme som i sin tur skriver seg fra tørjom.

Engsmelle *Silene vulgaris*
(Moench) Garcke (syn. *Silene cucubalus*)

”Cucubalus Behen, SKRASLE, SMELLE-BLOM; dens rødder, tagne om Foraaret, give et velsmakende Meel, og Bladene have nogle her spiist til Søbe-Kaal, som ellers ere fortræffelig til Lang-Kaal.”

Willes nedtegnelse bærer i seg både ”leken og maten” så å si. ”Leken” henger klart sammen med navnet ”smelle” eller ”smelle-blom”. Høeg beskriver ”leken” som følger: ”Man tok en ikke utsprungen blomst, holdt i stengelen like under blomsten og førte den raskt mot sin håndbak, så brast begeret med et smell.” Man kunne også ta en fullt utsprungen blomst, men da måtte man gripe om spissen av begeret. I Lesja kalles denne leken, i følge Høeg, ”slå smelldokke”. Denne leken har, som

navnet (i mange varianter), en vid utbredelse over nesten hele landet. Andre eksempler på navn med smelle i er *smedde*, *smællpung*, *smellbokk*, *smællkål*, *smellhette* og *kråksmell*.

En annen lek som er omtalt hos Høeg ble begeret vrent, og vips så hadde man ei rokokko-dame med vidt klokkeformet skjørt.

Maten handler tydeligvis om kål. ”Søbe” finnes i sammensetningen ”*Søbemad*” som betyr ”suppe” i følge Aasen. ”*Søbe-kaal*” burde derfor kunne bli ”suppekål”, mens ”Lang-kaal” er nevnt hos Falk og Torp (2006). De skriver om begrepet ”langhalm” som en talemåte: ”terske (treske) langhalm” i betydningen ”uttværet behandling av uviktige ting”. I nyhøytysk finnes et synonym: ”langen Kohl machen”, det vil si ”koke suppe på en pølsepind”(spiker?). En parallell finnes i ”uttrykket ”lang kaffe” (= tynn kaffe). Om vi strekker Willes begrep ”Lang-Kaal” litt, mener han kanskje at vi kan bruke smelle til å drøye kjøtt(kål-)suppa. Å koke blad av smelle som kål og røttene som gulrøtter i kjøttsuppe er også kjent fra Valdres, og noen steder i dalføret gikk den under navnet *Hermanskål* og ble dyrket i hagene. Fra Sortland kjennes navnet ”*fjærekål*”. Flere andre navn med ”kål” er nevnt hos Arbo Høeg.

Smelle ble også brukt i folkemedisinen. Avkok ble brukt mot urinveisplager, og kokevannet ble også drikket mot ”leagikt”(=leddgikt). Det ga planta

navnet ”*leagras*. Navnet ”*gustegras*” (som også er brukt om gråurt, *Gnaphalium*) var også engsmelle, nå brukt mot sår munn.

Smelle inngikk også blant kalenderplantene. I Seljord ble det sagt at når smelleblomsten hadde blomstret, var det tid for å slå. *Skrasle*, som er et annet navn på smelle, betyr å rasle, og sannsynligvis henger slåtten og ordet skrasle sammen. Når man hørte lyden av raslende frø i smellefruktene, var det tid for å slå. På svensk kalles den *skallra* som er i samme gata som ”*skallergräs*” og ”*ängskallra*” for engkall som også er et kalendermerke for slåtten.

Søterot *Gentiana purpurea* L. og bakkesøte *Gentianella campestris* (L.) Börner ssp. *campestris*

”*Gentiana purpurea*, SØTE, *voxer mest og næsten ene i Fieldene i Mængde. Dens Rødder koges i fersk Melk, og indgives Kalvene mod Durchløb. For samme Sygdom hos Mennesker koger man Rødderne i Vand eller sætter dem paa Brændeviin. Gen. Campestris, HAL GRÆS, STYNG-URT, ILING-GRÆS, bruger man at koge under lukt Laag, og drikke afsiet mod den Sygdom: HAL-STING; ligesaa drikkes Afsødet mod Halsbrynde og Suen for Brystet, som her kaldes Iiling.*”

Her treffer vi hos Wille på to av de virkelige ”store og kjente” medisinplantene: **Søterot** og

bakkesøte.

La oss først ta for oss ”*søte*” som hos Aasen er oppført med både *søta*, *skarsøta*, *skærsøta* og *søterot*, og Aasen tilføyer: ”*Navnene inneholde en spøgende Modsætning, da planten netop er bekjent for sin bitre Smag.*” Hos Jenssen – Tusch er alle de samme navna anført, og i tillegg er *søtkonge* kommet med. Jenssen – Tusch har også notert *entsian* etter Gunnerus, og navnet stammer nok fra gammel medisinbruk i Europa. I Sverige, hvor arten ikke er kjent, kalles den ”*baggsøte*” hvor første stavelsen er knyttet til det svenske økenavnet på nordmenn: baggar. Dette ordet er allerede nevnt i et skrift fra 1255 da Birger Jarl befalte sin omgangskrets at de under den norske kong Håkons besøk skulle oppføre seg høvelig mot gjestene, og med trussel om dødsstraff forbød han dem å kalle dem ”baggar”.

Ellers var varianter av *enzian* i bruk i Sverige. Jens Corneliuson oppgir i sin ”*Växternas namn*” at gentiana skal bety noe slikt som ”*stålurt*”.

Søterot har i følge Høeg vært en av våre viktigste planter innen folkemedisinen, og bruksområdene har vært mange, både for folk og fe. Min nå avdøde venn fra Vågsli i Vinje, Åsmund Groven, fortalte om bestemora som alltid hadde for rede hånd ”søterot-medisin”, da helst som uttrekk på brennevin, når de feilte noe. ”Serveringa” foregikk gjerne på en sukkerbit for å dempe den bitre smaken. Gammel bruk fra de stedene rundt om der søterot vokser, er helt i tråd med hva Wille skriver (Se

over!).

I den norske folkemedisinen var bruken ganske omfattende, men særlig mot dårlig fordøyelse var den effektiv. Den ble da satt i brennevin eller rota ble tygget rå, og da skriver Fægri: ”*kan man undres om ikke kuren var verre enn selve sykdommen*”. Det har seg som kjent slik at søterot ikke er det spor ”søt”. Den er tvert i mot sterkt bitter, og søterot - navnet er nærmest et ”dekknavn”. Dette skyldes en gammel overtro. Tidligere mente man at det i legeplantene bodde gode vetter som det gjaldt å holde seg inne med. Rolf Nordhagen skriver: ”*De måtte ikke krenkes ved for eksempel ved å gi planta et nedsettende navn.*” Da var det bedre med et smigrende navn selv om man måtte ty til blank løgn. Professor Moltke Moe kom i Telemark over ei berømt ”tabu-regle” som lyder slik:

**”Vil du kalle meg søte
skal eg skaden bøte,
men vil du kalle meg beiskerot
so gjer eg inga bot!”**

Her var det om å gjøre å vise kommende generasjoner at det var viktig at ikke beiskrotnavnet ble brukt.

I dag har søterot-navnet og planta en ganske begrenset utbredelse i Norge, og et av tyngdepunktene ligger i øvre delene av Telemark.

Om søterot *Gentiana purpurea* var ei meget brukt medisinplante innen folkemedisinen, så sto

sannelig ikke den nære slektningen, **bakkesøte** *Gentianella* (tidligere *Gentiana*) *campestris* særlig mye etter. Willes navn, **Hal Græs**, **Styng-Urt** og **Iling-Græs** har navna sine fra hvordan planta ble brukt i folkemedisinen. Aasen skriver i sin navnesamling at arten har vært brukt i mot ”**Hald**” eller ”**Styng**”, det vil si mot ”**sidestyng**” (hold?) eller ”**stikkende Smerte i Legemet**”. Ross har i sin ordbok også med navnet ”**stynggras**” som har samme mening som hos Aasen. Høeg har med flere beretninger om denne bruken.

Aasen har også med navnet ”**iktegras**” som ble brukt mot gikt (ikt). Høeg har nøye beskrevet hvordan planta skulle nyttes: ”**Planta vart nuppa opp med rot, turka og kokt. Lågen drakk dei gjennom ei stråpipe, som kallast ”iktepipe”. Stråpipa vart brukt for at lågen skulle få betre tid til å virke. Samstundes baka (vaska) dei seg med lågen so heit som dei kunne tole han**” (Vestre Slidre). (Navnet ”Iktagras” er også brukt om andre planter, bl.a. skogstorkenebb *Geranium sylvaticum*, som også er kalt ”stynggras”.)

Navnet ”**Iling-græs**” brukes som nevnt hos Wille mot ”**Iling**” som nevnt hos forfatteren kalles både ”**Halsbrynde**” og ”**Suen for Brystet**”. Dette må kunne oversettes med halsbrann og svie for brystet.

Flere av de gamle norske navna har Linné også skrevet ned, og betydningen i Sverige har vært den samme. På Island kalles bakkesøte for ”**kveisugras**” hvor kveisu kanskje

har flere betydninger: kvise eller byll eller sågar trådorm (snylteorm).

Stankstorkenebb *Geranium robertianum* L.

”*Geranium robertianum*, BLOD-GRÆS, er her en mærkverdig Urt, da nogle holde den for et Præservativ* mod Blodsot, naar de lugte derpaa i Nærværelsen af Befængte, spises ellers som en Lægedom mod samme Sygdom, og bruges til at stille Blod.”

(* Præservativ = forebyggende middel)

Stankstorkenebb og *urakatt* er vel de navna som er best kjente på denne planta i våre dager. Begge navna er knytta til lukta, og leiter vi i Høegs ”Planter og tradisjon”, finner vi en rekke navn i samme kategori: *Urakall*, *reve-* eller *røvagrass* (fordi reven har pissa på det), *skjetluktegras*, *fisegras*, *ufriskje*, *kattepissgeranium* og *kattpess-storkenebb*. Aasen har også ”*tevgras*”, ”- af den stærke lugt”. Hos Jenssen – Tusch finner vi fra Sverige ”*räv piss*”. I moderne svensk kalles den ”*stinknäva*” et navn som går tilbake til 1800-tallet, da også i formen ”*stinknäbba*”. Går vi lenger tilbake i svensk navnetradisjon, finner vi formen ”*storknäf*” og ”*stinkstorknäf*” der ”*näf*” vel gjerne er blitt til ”*näva*” i moderne svensk.

I norsk navnetradisjon er det mye folkemedisin inne i bildet. Jenssen – Tusch angir flere ”folkemedisinske” navn: *Blódgræs*, - *grás* (se over), *raudegrás* og *svindsótgræs*. Aasen nevner *Raudegras* og *Blodgras*

og sier om det siste at det skyldes fargen. Dette siste kan kanskje være litt tvilsomt, for hos Arbo Høeg er det ramset opp mange navn med rødfarge i seg som kan knyttes til gamle, kjente sykdommer. Han nevner ”*raudasykje*” fra Aurland, en sykdom som ga blodpiss og som etter tradisjonen skulle skyldes at kyra hadde spist planta. I Bremanger ble arten kalt ”*rausottgras*” i følge Høeg, mens Aasen knytter dette navnet til *Lychnis dioica* (= *Silene dioica*), **rod jonsokblom**.

Det underlige er at stankstorkenebb som etter tradisjonen forårsaket blodsykdommer hos dyr, også ble brukt som medisin mot sykdommene. Høeg skriver opp ”*sjodogg* eller *blodpiss*”. Aasen angir at ”*sjodogg*” var en sykdom kyra kunne få når de beitet ved sjøen. I våre dager er man mer eller mindre sikker på at ”blodpiss” skyldes bitt av flått. Høeg nevner også ”*hagesottgras*” som ble brukt mot sykdommen ”*hagesott*”. I Lindås påsto folk at denne sykdommen skyldtes at dyra spiste stankstorkenebb. Aasen oppgir hagesott å være en sykdom som rett og slett skyldes at dyra forspiser seg (Søndre Berg).

I boka ”Linnés hälsoörter” skriver Åke Ohlmarks om en omfattende bruk av stankstorkenebb i folkemedisinen. Den skal være urindrivende, være virksom mot blødersyke og blødninger generelt, hjelpe mot tung diare, knuse nyre- og gallesteiner. Ja, det er nesten ikke ende på hva den hjelper mot, og at Wille nevner at det bare er nok å lukte på planta, viser

at overtroen satt dypt i folk. Her er et eksempel på en behandling en bør ha god tro for å følge: Ved alle slags febertilstander bør man binde fersk, knust storkenebb under fotsålene eller tørket storkenebb kokt i eddik. Dette drar feberen ned i beina og gjør ende på den. Tør du forsøke?

Vi leste over at bakkesøte ble brukt mot gikt, *iktegras*. Også stankstorkenebb har hatt dette navnet i følge Lyttkens. Tabernaemontnus anfører navnet ”*Gichtkraut*” i 1588, og i Sverige er ”*ichtegräs*” nevnt av Franck i 1659 og seinere av flere andre.

Prikkperikum *Hypericum perforatum* L.

”*Hypericum perforatum*, TERPENTIN-GRÆS, PERREKEN, HÆSTE-MAARE, TANKE-GRÆS, fordi man gnider det mellem Hænderne, og smør sig i Hovedet dermed for Melancholie. Nogle Faa samle Knopperne, før de udspringe, og tørre dem til The; hele Urten lægges paa Rosten for at gjøre Øllet klart og got, naar Maltet er meelet. Ellers veed man at Knopperne, satte paa Brændeviin, giver en ypperlig Præservativ mot Blodsot, naar man hver Morgen indtager en Skeefuld, og at disse satte på Bom-Olie giver en underfuld Salve.”

Tradisjonelt var det prikkperikum som var den planta som ble brukt i folkemedisinen under navnet ”*johannesurt*”, Historien vil ha det til at djevelen steig opp av sitt rike

for å skade planta ved å bite små hull i bladverket. ”Johannesurt” var viet døperen Johannes siden rødfargen som kan trekkes ut av knoppene var av døperens blod. Planta var derfor en meget sterk medisin. Aasen har med navnene *perikum*, *pirkum* og også *ølkong* (fra Sunnmøre). Pirkumsdråper er en gammel og etter sigende virksom medisin som hjelper godt mot mageonde. Imidlertid er det mange steder opplyst at knoppene ble satt på sprit for å gi denne en fin smak, en fin farge og etter hva enkelte mente, gi spriten større styrke. Den fine røde til blåfiolette fargen kommer fra de små svarte kjertlene langs kanten av begerbladene. Fargen og smaken har gjort planta til en populær tilsetning for å lage snaps.

Navnet ølkong har planta fått fordi den ble tilsatt ølet for å gjøre det klart og mindre bittert. Den var altså en av de mange urtene som ble brukt for å forbedre ølet.

Stort sett er det *perikum*, *pirkum* eller nærstående navn, for eksempel Willes perreken, som rår grunnen hos oss. Navnet er trolig avledet fra latinen: *Hyperikum*.

I ”Linnés hälsoörter” kalles *Hypericum perforatum* for ”Johannesört”. Den var en viktig innen medisinen og fantes på apotekene både som ”herba”, blomster og frø. Han refererer en hollandsk professor Boerhaave fra Leiden som fant ut at ”blommorna utmärkta som sårläkande og maskfördrivande, och en dekokt på stjälken botar heshet.” Andre virksomme kurer som er

omtalt av Ohlmark er utvendig bruk av tinkturer, plaster, salver og oljer. Pirkumsknopper lagt på et glas olivenolje og plassert i sola åtte til ti dager ga en fint farget olje som ble brukt mot forbrenninger, skoldinger, sår og insektsstikk.

Hvorfor så ”*terpentin-græs*” og

”*hæste-maare*”? Ja, det er ikke godt å si. Noen svar på det har jeg ikke funnet, men jeg kan tenke meg at ”*terpentin-græs*” har med lukt og smak å gjøre. Navnet ”*tanke-græs*” gir jo Wille svaret på selv. De andre opplysningene som Wille oppgir, er jo kjent fra andre steder også.

Litteratur

- Arbo Høeg, Ove. 1976. Planter og tradisjon. Universitetsforlaget, Oslo
- Arbo Høeg, Ove. 1984. Våre medisinske planter. Forlaget Det Beste.
- Corneliuson, Jens. 1997. Växternas namn. Wahlström & Widstrand.
- Falk, Hjalmar & Torp, Alf. 2006. Etymologisk ordbok over det norske og det danske sprog. Faksimileutgave, 5.optrykk. Bjørn Ringstrøms Antikvariat, Oslo.
- Halvorsen, Roger. 1988. En del av kulturarven: Plantenavn i Vinjedialekten. Blyttia 46, s. 195-198
- Halvorsen, R. 1996. Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille (1786) Listera 11. årg. Telemark Botaniske Forening
- Halvorsen, R. 1997. Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille II (1786) Listera 12. årg. Telemark Botaniske Forening
- Halvorsen, R. 2009. Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille III (1786) Listera 24. årg. Telemark Botaniske Forening
- Heggstad, L., Hødnebø, F, Simensen, E. 1975. Norrøn ordbok. Det Norske Samlaget.
- Jenssen – Tusch, H.. 1867. Nordiske Plantenavne. H. Hagerups Boghandel. Kjøbenhavn.
- Lyttkens, August. 1912 – 1915. Svenska växtnamn. C.E.Fritztes Bokförlags AB. Stockholm
- Nordhagen, R. 1951. Lushatt og tyrihjem; de botaniske motiver i nordiske navn på Aconitum septentrionale. Norveg 1: 78 - 254
- Nordhagen, R. m.fl. 1952. Våre ville planter. Tanum, Oslo.
- Ohlmark, Å. 1985. Linnés hälsoörter. Sjöstrands förlag, Stockholm.
- Ross, H., 1895. Norsk Ordbg. Alb. Cammermeyers forlag, Christiania.
- Wille, H.J. 1786. Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge. Gyldendals Forlag, Ny utg. av Lokalhistorisk Forlag 1989.
- Aasen, Ivar. 2006. Namnesamlingar av Ivar Aasen. Redigert av Bondevik, Jarle, Nes, Oddvar og Aarset. Norsk bokreidingslag L/L, Bergen.
- Aasen, I. 1918. Norsk Ordbog. Alb. Cammermeyers forlag, Christiania.

Listera for 20 år siden

HVA ER FRØ OG HVA ER FRUKT?

Kåre Arnstein Lye

Det er en velkjent sak at den folkelige og den vitenskapelige betydning og tolkning av ord ikke alltid stemmer overens. Det mest velkjente er reinmosen som botanikerne kaller reinlav eller kvitkrull. Her har botanikerne gjort den feilen at de har brukt de folkelige navna lav og mose i en annen mening enn den opprinnelige. På godt norsk betyr lav nemlig noe som "laver" eller henger nedover, mens mose har med myr og våt plantevekst å gjøre.

Samme type uoverensstemmelse har vi når det gjelder ordene frø og frukt. Folk flest kaller således den normale spredningsenheten innen grasfamilien for korn når den kommer fra havre, rug, hvete og bygg, men derimot frø, grasfrø eller plenfrø når den kommer fra de fleste andre grasartene. Botanisk sett er denne spredningsenheten en spesiell type nøtt (frukt) hvor frøvegg og fruktvegg er sammenvokst (bambus- og underfamilien er imidlertid avvikende ved at frøskallet og fruktveggen som oftest ikke er sammenvokst).

Botanikere som liker å bruke fine fremmedord, kaller frukta hos grasfamilien for en karyopse, men det norske navnet kornfrukt

er naturligvis minst like godt og entydig. Men vi bør helst ikke kalle denne frukta for frø.

Så til den botaniske tolkningen av hva som er frø og hva som er frukt:

Frø (semen)

er en spredningsenhet eller en del av den spredningsenhet, og den er utviklet fra et frøemne i en blomst. Frøemnet kalles også et frøanlegg, og det består av en kortere eller lengre frøemnestilk, 1 – 2 (sjeldnere flere) frøemnehinner (integument), en frøemnekjerne (nucellus), og innerst en kimsekk. I kimsekken finner vi blant annet eggcella som etter befruktningen blir til en kime (embryo) og etter spiring til en kimplante. Frø finnes bare hos frøplantene, men både hos nakenfrøete (f.eks bartrær) og dekkfrøete.

Hos einer er frøet eller helst 3 (sjeldnere flere) frø omgitt av saftige skjell, slik at spredningsenheten blir bærliknende. "Einebæret" kaller vi en bærkonge. Det er ikke et bær og ikke en frukt. Tilsvarende er en frukt en spredningsenhet, som er dannet av ett eller flere fruktblad.

Fruktblad finns bare hos de dekkfrøete blomsterplantene, og dermed er det bare denne plantegruppen som har frukter. På hvert fruktblad sitter

ett eller flere frø, og det kan være ett eller flere fruktblad i hver blomst. Normalt sitter frøene helt innesluttet i fruktbladene inntil frukta er moden, men hos *Reseda* er endog den unge fruktknuten eller fruktemnet noe åpent ytterst. Og hos slektene *Jeffersonia* og *Leontice* innen berberisfamilien bryter frøemnene ut av fruktbladene og fullbyrder modningen helt åpent.

Et fruktblad består av en nedre del som utgjør det egentlige fruktemnet, men det ender i en griffel og en arrflate (den delen hvor pollenkorner spirer). Når flere fruktblad er vokst sammen, får vi gjerne også flere grifler eller i alle fall flere arrflater.

Fruktveggen kalles undertiden også frøhus.

Vi bruker å regne med fire hovedtyper av "ekte frukter", dvs frukter som er dannet av fruktblad.

Disse kjennes på om fruktveggen er tørr eller saftig, og om frøene slipper ut av frøhuset før spiring eller ikke.

I nøtta og steinfrukta dannes oftest bare ett frø, mens kapselen og bæret har flere frø. For norske forhold er denne klassifiseringen god, sjøl om vi gjerne tar med en femte hovedtype, nemlig spaltefrukta. Tropiske frukter passer ikke alltid like godt inn i dette klassifikasjonssystemet.

Fruktveggen er
Frøene slipper ikke ut av frøhuset før spiring
Frøene slipper ut av frøhuset før spiring

tørr saftig
NØTT STEINFRUKT
KAPSEL BÆR

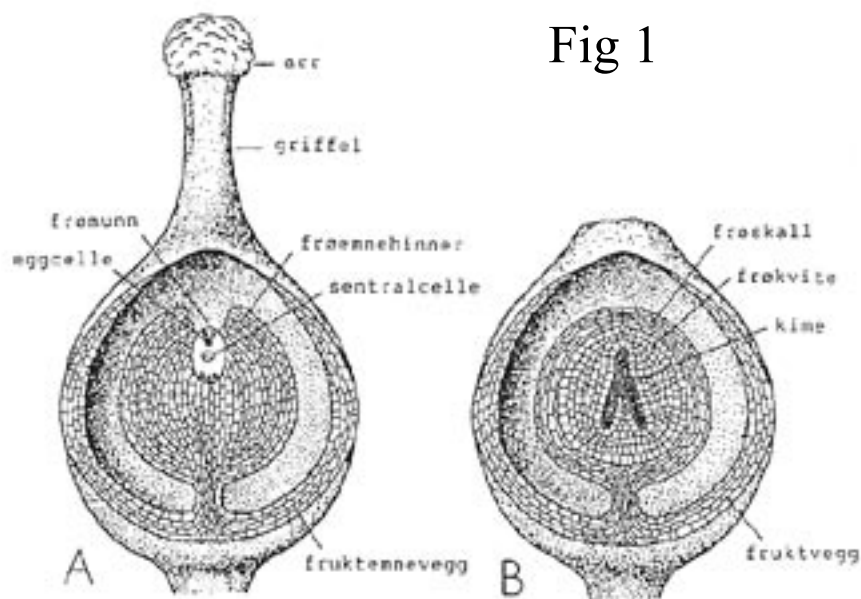

Fig 1

A: Fruktveien med arr, griffel og gjennomskåret fruktemne (fruktknute) før befruktninga.

B: Samme fruktemne ei tid etter befruktninga. Griffelen er nå falt av. Frømunnen er stengt og frøemnehinnene er vokst sammen til et frøskall. Den befrukta eggcella er blitt til en kime (groe). Sentralcella er blitt til frøkvite, og fruktemneveggen er blitt til en fruktvegg.

Nøttfrukt (nux)

Dette er en frukt med tørt frøhus som ikke åpner seg (se fig. 2). Hos grasfamilien og korgplantefamilien er frøskallet og frøhuset (frøvegg og fruktvegg) sammenvokst, slik at frøet ikke kan skjernes fra frukta. Nøttene inneholder normalt bare ett frø, men jordnøtt (pea-nøtt) kan ha to frø. De fleste nøttene er små,

slik som hos bjørk (*Betula*), mure (*Potentilla*), soleie (*Ranunculus*) og hos hele starrfamilien og meldefamilien. Når nøtta er utstyrt med en vinge, slik som hos alm (*Ulmus*) og ask (*Fraxinus*), kalles den gjerne en samara (fig 2 a & h)

Kapselfrukt (capsula)

Dette er en frukt med et tørt frøhus som åpner seg og slipper de enkelte frøene ut før spiring. Det finns mange typer som gjerne får egne navn etter åpningsmåte og om de er oppbygde av ett eller flere fruktblad.

Belgkapselen (folliculus) regnes gjerne som den mest primitive eller opprinnelige av alle frukttypene, se fig. 3a-b. Belgkapselen er dannet av et (frukt)blad som er brettet ved midtnerven (ryggsømmen) og sammenvokst på sidene (buksømmen). Ved modningen sprekker den opp langs buksømmen hvor frøene sitter. Belgkapsler finner vi hos berknapp og i flere av slektene i soleiefamilien (soleihov, tyrihjelm og akeleie) og rosefamilien (spirea).

Belgen (legumen) er også dannet av ett eneste fruktblad, men når den er moden, sprekker den opp langs begge sømmene, se fig 3c. De fleste artene innen erteblomstfamilien har belg, men det hender at bare ett frø utvikles, og da åpner den seg ikke (f.eks hos kløver), og er dermed blitt en nøtt. Noen slekter (f.eks hos buskvikke) har belger som brytes i stykker på tvers slik at hvert bruddstykke inneholder et frø og en bit av frukten. Da kalles den en leddbelg eller en lomentum (fig 5e).

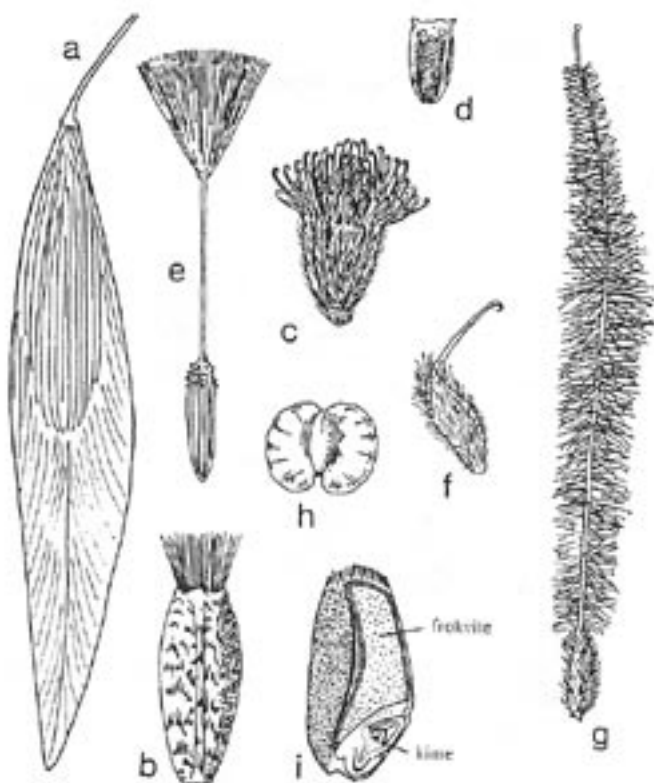

Fig 2. Nøttfrukter.

- a: ask
- b: småborre
- c: vanlig åkermåne
- d: balderbrå
- e: løvetann
- f: kratthumleblom
- g: reinrose
- h: hengebjørk
- i: kornfrukt (karyopsis) hos hvete, delvis i lengdesnitt

Tegnet av Gerd Mari Lye, delvis etter eldre tegninger.

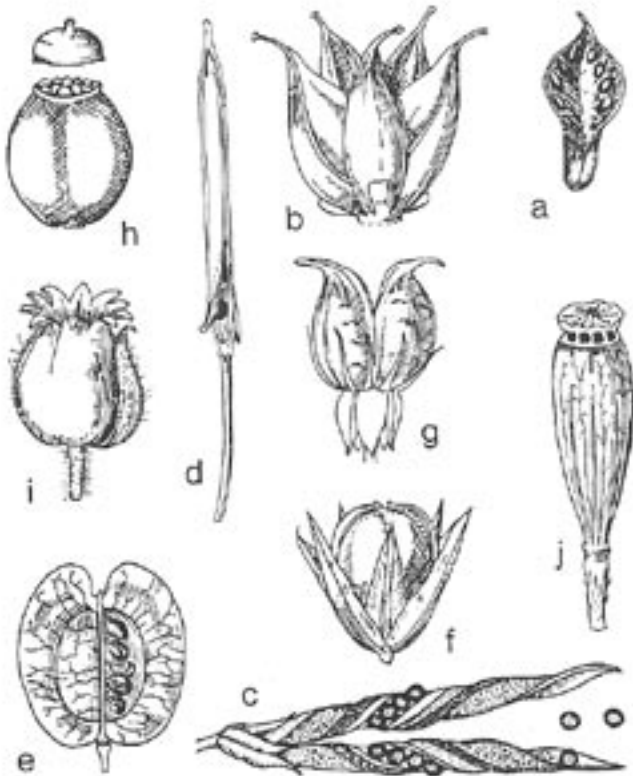

Fig 3. Kapselfrukter.

- a: belgkapsel av soleihov
- b: fem belgkapsler host kyst-bergknapp
- c: belg hos tiriltunge
- d: skulpe hos engkarse
- e: skulpe hos pengeurt
- f: sprekk-kapsel hos trådsiv
- g: sprekk-kapsel hos stjernesildre
- h: lokk-kapsel hos bulmeurt
- i: tann-kapsel hos kvit jonsokkblomst
- j: hullkapsel hos brakkvalmue

Tegnet av Gerd Mari Lye, delvis etter eldre tegninger.

Skulpa (også kalt skolm eller siliqua) er dannet av to fruktblad som har lagt seg mot hverandre og fått utviklet en tynn skillevegg (på langs eller på tvers) i mellom, se fig. 3d-e). Ved modningen faller selve fruktbladene av, men frøene blir sittende igjen på skilleveggen. Skulpa kan være kort eller lang, men

den er oftest flatttrykt med mange frø. Det hender imidlertid at bare ett frø utvikles (f.eks hos vaid, russekål og strandreddik), og da åpner den seg ikke og er blitt til en nøtt. Noen slekter (for eksempel reddik) har skulper som brytes i stykker på tvers. Den kalles da en leddskulpe.

De øvrige kapselfruktene er dannet av flere fruktblad og har fått navn etter åpningsmekanismen.

Sprekk-kapselen sprekker opp etter en eller flere langsgående partier, for eksempel hos vierslekta (*Salix*), sivfamilien (fig. 3f), og hos liljer og orkidéer.

Lokk-kapsel finner vi hos kjempe (*Plantago*), bulmeurt (*Hyoscyamus*) og nonsblom (*Anagallis*), se fig. 3h. Nellikfamilien har ofte en tannkapsel som åpner seg ved hygroskopisk (reagerer på fuktighet) tenner i toppen (fig 3i). Valmue (*Papaver*) og klokke (*Campanula*) har hullkapsel der de små frøene må ristes ut gjennom små hull (fig 3j).

Steinfrukt (drupa)

Steinfrukta har en fruktvegg som er oppbygd av tre lag, en seig ytre del ("skinnen"), en saftig midtre del, og en steinhard indre del. Innenfor steinen finner vi så frøet. Når steinfrukta bare inneholder en stein og ett frø er den lett å kjenne igjen, slik som hos kirsebær (fig 4a) og hegg (*Prunus*), molte, bringebær (fig 4c) og bjørnebær (*Rubus*), sjøl om den sistnevnte slekta har tallrike små steinfrukter i hver blomst. Verre er det når det finnes flere steiner med frø i hver steinfrukt, slik som hos

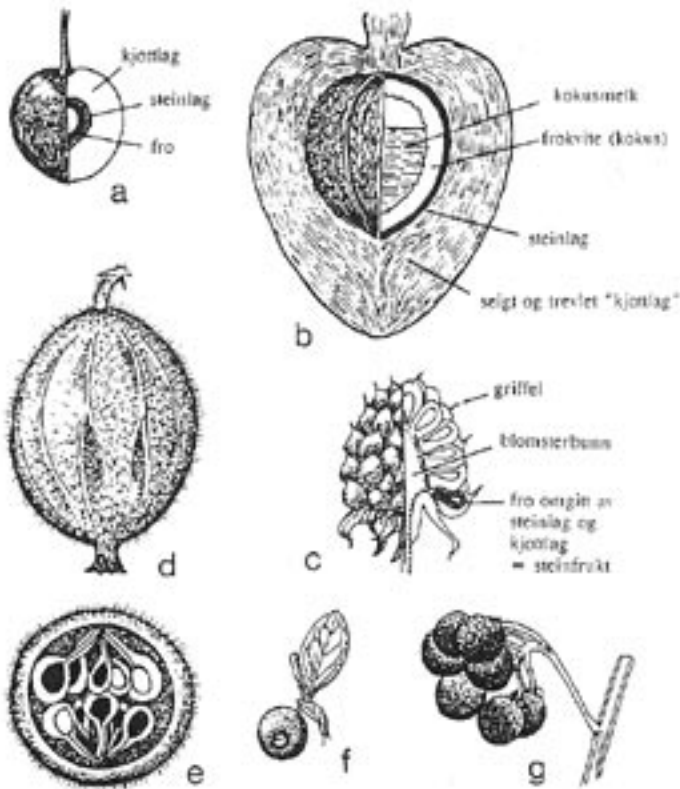

Fig 4. "Saftige frukter".

a-c: steinfrukter

d-g: bærfrukter

a: kirsebær, delvis i lengdesnitt

b: kokospalme-frukt (kokosnøtt)
delvis i lengdesnitt

c: bringebær med mange
steinfrukter, delvis i lengdesnitt

d: stikkelsbær

e: stikkelsbær i tverrsnitt

f: blåbær

g: svartsøtvier

Tegnet av Gerd Mari Lye, delvis etter eldre tegninger.

kreking (*Empetrum*), og kristtorn (*Ilex*). Slike frukter kan bare skilles fra bær etter anatomiske studier. Mandel og kokosnøtt (fig. 4b) er også steinfrukter. De selges oftest etter at de ytre delene er tatt bort. Det brune skallet på mandel er således frøskallet.

Bærfrukt (bacca)

Bær har en fruktvegg som er oppbygd av to lag, en seig ytre del (skinnen eller skallet) og en saftig indre del. Ved spiringen er frøene skilt fra fruktbladene. Noen bær er dannet av et enkelt fruktblad (f.eks trollbær og berberis), men som regel er bæret bygd opp av to eller flere fruktblad. Økonomisk viktige bær finner vi i slekta *Ribes* med rips, solbær og stikkelsbær (fig 4d-e), samt hos drue. Banan er et ikke særlig saftig bær hvor det ytre laget er spesielt tjukt. Appelsin har også et tjukt ytre lag, men en saftig indre del som er oppbygd av saftfylte hule og oppsvulma hår som gror innover fra skallet.

Spaltefrukt (schizokarp) kan regnes som en modifikasjon av kapselfrukta eller som en femte hovedtype. Det er en frukt som ved modningen faller fra hverandre som enfrøete delfrukt (kalles merikarp eller småfrukter). Når fruktknuter spaltes opp i delfrukt som motsvarer de enkelte fruktblad kalles den **ekte spaltefrukt** (f.eks hos skjermplantefamilien), lønnefamilien og hos kattostslekta, se fig. 5a-c).

Bruddfrukt har vi når frukta faller fra hverandre i deler som motsvarer deler av enkelte fruktblad. Således har både rubladfamilien og leppeblomstfamilien en 4-rommet fruktknute dannet av to fruktblad som ved fruktmodningen faller fra hverandre i fire nøttaktige delfrukt (fig. 5d). Leddbelger og leddskulper (fig 5e) (som er omtalt tidligere) er også slike bruddfrukter.

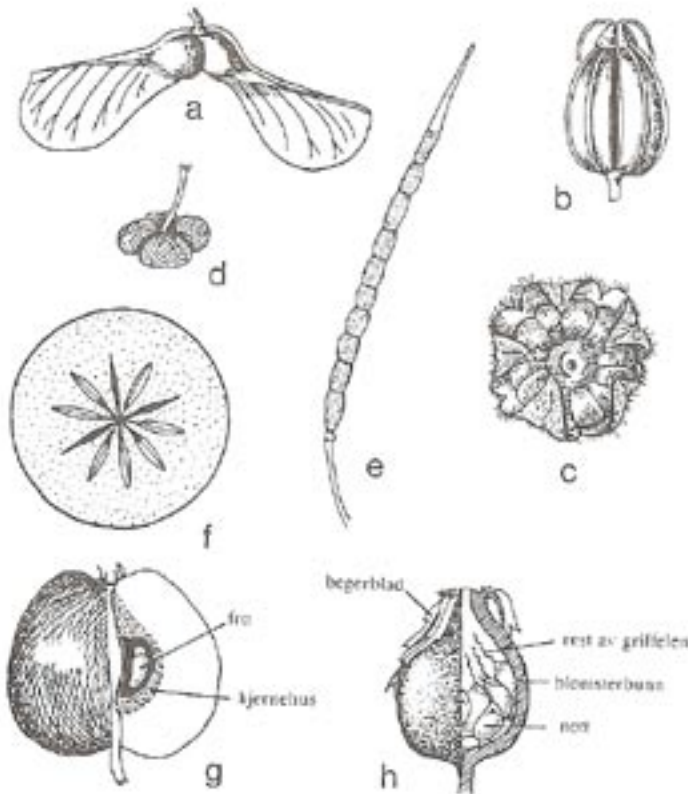

Fig 5. Spaltefrukter og Falske frukter.
 a-e: spaltefrukter
 f-g: falske frukter
 a: ekte spaltefrukter hos platanlønn
 b: skvallerkål
 c: småkattost
 d: bruddfrukt hos rubladfamilien
 e: leddskulpe hos reddik
 f: tverrsnitt av eple (kjernefrukt)
 g: eple, dels i lengdesnitt
 Tegnet av Gerd Mari Lye, delvis etter eldre tegninger.

Falske frukter (pseudokarp) er frukter dannet av andre deler enn fruktbladene, og slike frukter er særlig vanlige i rosefamilien. Navnet er særdeles misvisende siden det nettopp er mange slike "falske frukter" vi forbinder med ordet frukt på norsk, f.eks eple, pære, nype og ananas. Hos de tre første utgjøres den spiselige delen av blomsterbotnen.

Når det gjelder ananas, inngår det både blomsterdeler, blomsterstilk og blomsterstandsstengel og greiner i den spiselige delen.

Hos eple og pære utgjør det pergamentaktige kjernehuset selve fruktbladene (frøhuset) og inni her finner vi frøene (fig 5f-g).

Hos nype derimot er "lusene" inne i nypa ikke frø, men små nøtter (fig 5h). Disse er dermed ekte frukter, mens den røde, vitaminrike, spiselige delen er en falsk frukt.

Ja, slik kan det gå når en må være systematisk-dogmatisk, og det er vi nesten nødt til om vi vil studere slektskapet mellom de ulike blomsterfamiliene.

Forresten er vi ikke helt konsekvente. Hos alle undersittende frukter (altså fra en oversittende blomst), vil en del av blomsterbotnen inngå i frukta uten at vi kaller den falsk av den grunn, f.eks blåbær og stikkelsbær (slekta *Ribes*).

HOGGET I STEIN – EN HISTORIE OM SORG OG GLEDE

Gisle Grimeland

Det skjedde i midten av juli 1985. Familien var på tur til Schlesvig Holstein. En dag dro vi til den lille landsbyen Schwabstadt, hvor det etter sigende skulle hekke stork i kirketårnet. Vi fant raskt kirken med storkeredet på toppen av tårnet. Dessverre hadde storken forlatt redet. Derfor vandret vi litt rundt på kirkegården og kikket på gravsteiner.

Vi undret oss over at det var så mange kvinnenavn på gravsteinene, men oppdaget raskt sammenhengen – en stor minnestein over falne soldater. På den ene, mosegrodde, siden var det hogget inn omtrent 40 navn på soldater som hadde falt i første verdenskrig og på den andre, litt mindre mosegrodde siden, var også 40 navn hogget inn – to generasjoner av menn fra den samme landsbyen.

For oss som alle hadde minner fra krigens dager i Norge, gjorde dette et stort inntrykk – **så mye smerte, savn og sorg som her var dokumentert.**

Schwabstadt er omgitt av vakker natur og vi fant et fint sted for å innta vår medbrakte lunsj.

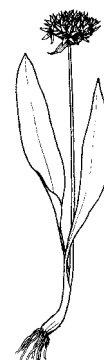
Plutselig dukket det opp en merkverdig gestalt, lang og tynn med en skitten dressjakke som slang rundt ham. I sine store langstøvler kom han stigende med armene i aktiv diagonalsving. Det ene albuleddet var stivnet i nitti graders vinkel. Det

skulle vise seg at han var en skadet soldat fra Østfronten.

Klaus Hansen, som han het, viste oss stor oppmerksomhet da vi fortalte hvor vi kom fra. Ivrig ville han vise oss noen av de fredede plantene i området og dro meg, nesten bokstavelig, med seg ut i ”Ville mosen.” Der vokste den sjeldne ”Sonnentau” (soldugg) og den vakre engmarihand. Videre langet han gjennom myra og inn i skogen hvor han grov opp noen små knoller.

”Bringen Sie bitte diese Knöllchen nach Norwegen” sa han og puttet knollene opp i lomma mi. Deretter forsvant han like plutselig som han hadde dukket opp.

Året etter utfoldet de hvite ramsløkløstene seg i hagen vår og har siden gledet oss hvert eneste år. Men midt i gleden minner de oss om soldaten Klaus Hansen som ikke hadde navnet sitt hogget i stein på kirkegården i Schwabstadt.

Ramsløk

Fra Lid

RAMSLØK *Allium ursinum*

Kristin Vigander, tekst og foto

Ramsløk er i Norge en sydvestlig plante, som vesentlig finnes langs kysten mellom Oslo og Trondheim. I Telemark var ramsløk kjent fra Rognstranda og Tangvallkleiva i Bamble, Håøya i Porsgrunn og Flakvarp i Skien. I 2000 ble den også funnet i Versvika i Porsgrunn, og selv har jeg funnet den på Skåtøy (på tur med Villblomstenes dag) i 2008.

Allium betydde egentlig hvitløk hos de gamle romerne. Slekten *Allium* er svært stor, ca 300 arter. *Ursinum* kommer av *ursus*, som betyr bjørn. Fægri har et par mulige forklaringer på navnet: Var bjørnen spesielt glad i denne løkplanten? Eller er smaken så sterk at man må være bjørn for å tåle den?

Ramsløken skiller seg sterkt fra våre andre løkplanter, med sine brede blad og de forholdsvis store, lysende blomstene. Den er en typisk skogbunnsplante, og finnes på dyp, god og ikke for tørr jord i skyggefullt område – helt annerledes enn slik andre løkplanter vokser. Den sterke løklukten kan merkes på lang avstand. Dessverre er planten godt likt av kyr, og da smaksstoffene går over i melken kan det ha uheldige konsekvenser dersom kuene kommer over denne planten.

Blomstene er store og vakre, og i motsetning til andre løkplanter, setter

planten rikelig med frø. Frøskallet er gjennomtrukket av fet olje som maur er interessert i, og mauren er derfor en viktig bidragsyter til spredningen. Planter med maurspredning har gjerne slappe, nedliggende stilker slik at fruktene blir lett tilgjengelig for maurene – og ramsløk er intet unntak fra dette.

Ramsløken visner ned tidlig, for i skogen blir det for lite lys for den utpå sommeren.

Selv så jeg ramsløk første gang på Isi i Bærum, på grunn av en henvendelse jeg fikk på e-post for noen år siden.

Mitt første møte med ramsløk i mai 2004

Ramsløk er nemlig en populær plante i matlaging, og damen som spurte meg ville bruke den til å lage ramsløk-pesto, som skal være en delikatesse. Hun bodde i Bærum,

Knopp

Vakker blomst

Juni 2004

Avblomstret – fra Skåtøy juni 2008

og lurte på hvor hun kunne finne den i nærheten. På det tidspunktet ante jeg ikke hva ramsløk var, men slike henvendelser trigger min nysgjerrighet, så etter litt etterforskning tok jeg meg en tur til Isi. Da jeg kom et stykke inn i skogen kunne jeg gå etter lukten. Det var en morsom opplevelse. Plantene

var på det tidspunktet ikke kommet i blomst, så jeg oppsøkte stedet flere ganger for å få tatt bildene.

Kilde:

Fægri, Knut *Norges Planter* Cappelen's Forlag 1970

NÅR EKORNMOSEN *Leucodon sciuroides* FÅR YNGLEKNOPPER

Tove Hafnor Dahl og Kåre Homble

Ekornmosen er en vanlig mose på rikbarkstrær som alm, ask, spisslønn og eik. Den kan også vokse på kalkholdig berg. Vanligvis er den lett å kjenne på de ekornhale-lignende greinene som bøyer ut fra hovedskudd som kryper nedover stammene (*sciuroides* = som ligner *Sciurus* = ekorn). Når det er tørt, bøyer greinene oppover som

ekornhaler, og de nerveløse bladene er da tett tiltrykt greinene. Når ekornmosen er våt, ses det tydelig at bladene er lengdefuret, og greinene er slappere og bøyer bare ut fra stammen.

Ekornmosen er dioik, dvs. at den har egne hann- og hunnplaner, og den danner svært sjelden kapsler hos

Ekornmose på eik, Asker kirkegård 19.03.2009

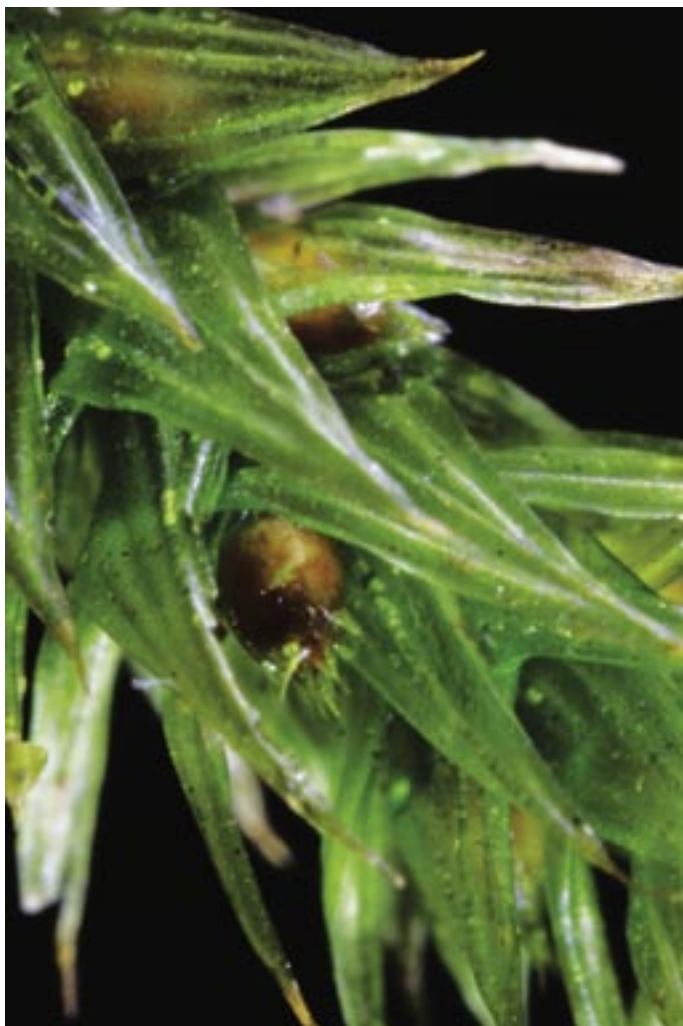

Over: Ekornmose med kapsler på spisslønn, Frolands Verk 06.04.2009. De fleste kapslene er omgitt av en vanndråpe.

Venstre: Ekornmose med mange yngleknopper, på spisslønn, Frolands Verk 02.04.2009

oss (Nyholm 1960), så den kan formere seg kjønnet. Slektsnavnet *Leucodon* viser likevel til kapslenes lyse peristomtenner (*leucos* (gresk) = kvit, *odus* (gresk) = tann). Det er i alt ca. 35 arter av *Leucodon*, og de er utbredt i alle verdensdeler. I Norge har vi bare én art, og den fins i Europa, Asia og Nord-Afrika (Smith 2004).

Venstre: Ekornmosens yngle-knopp, på spisslønn, Frolands Verk. De lyse kornene på bladene er furupollen.
Foto: Kåre Homble

Av og til kan ekornmosens greiner danne yngleknopper i store mengder i bladvinklene, noe som gjør greinene så tunge at de henger nedover langs stammen og gjør ekornmosen nærmest ukjennelig. Disse yngleknoppene, som har flere bladanlegg, er spredningsenheter som nok kan oppveie litt for den sjeldne kapseldannelsen.

Fotos: Tove Hafnor Dahl – om ikke annet er nevnt.

Referert litteratur:

Nyholm, E. 1960. Illustrated moss flora of Fennoscandia. II. Musci, fasc. 4. Lund, side 353-408.

Smith, A. J. E. 2004. The moss flora of Britain and Ireland. 2nd edition. Cambridge, xii+1012 sider.

SMÅ ARTER AV HETTESOPPER *Mycena*: STARRHETTE *M. Riparia*

Tove Hafnor Dahl og Kåre Homble

Starrhette er en av seks arter av små hettesopper i seksjonen *Polyadelphia* som er funnet i Norge. Arten ble beskrevet av den nederlandske mykologen og *Mycena*-spesialisten Rudolph Arnold Maas Geesteranus i 1986, på ei innsamling fra 1984 på bladslirene til et sivaks *Scirpus*, i takrørsona på bredden av en innsjø i Neubrandenburg i Tyskland. Det eldste funnet av starrhette synes å være fra 1955, på teglstarr *Carex appropinquata* i Uppland i Sverige. Maas Geesteranus undersøkte dette, i tillegg et funn fra røttene til toppstarr *Carex paniculata* fra Møn i Danmark og et fra noe som antydes å være kjempestarr *Carex riparia* fra et myrområde i Baden-Württemberg

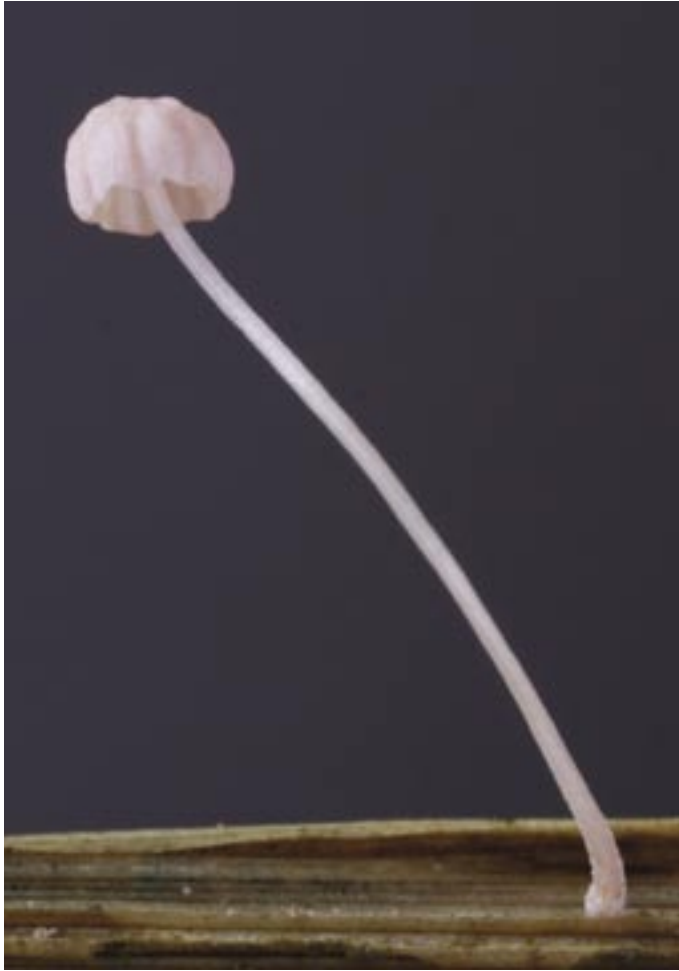
Mycena riparia på stolpestarr

Mycena riparia på stolpestarr

i Tyskland. Epitetet *riparia* kommer fra latinsk *ripa* = elvebredd, og starrhetta burde derfor vokse på elvebredder og ikke, som det synes, i sjøkanter, sump, myr og andre våte områder med starr og sivaks.

I Norge er starrhette funnet to steder, på starr i Falkensten i Borre 1988 og 1990 (Norsk SoppDatabase) og på blad av stolpestarr *Carex nigra* var. *juncea*, i en våt kant av et tidligere jorde på Sagmyr i Arendal

Mycena riparia på stolpestarr

2007, delvis under et busksjikt av vier. Den vesle starrhetta er lett å overse, men er muligens sjelden i Norge. Den var tidligere rødlistet som sjelden (R) hos oss, men er nå ikke lenger på rødlista. Funnet fra Falkensten er beskrevet på Mycena Page.

Starrhettene fra Sagmyr er 1 - 3 mm i diameter, med oftest åtte skiver som når inn til stilken, der de har bredt feste og ei lita nedløpende tann. På skiveeggen er det variert klubbeformete cystider med trådformete vedheng (tegning på Mycena Page). (Cystider på skiveegg kalles

Mycena riparia på stolpestarr, ved Sagmyr, Arendal.
Foto: Tove Hafnor Dahl 28.09.2007

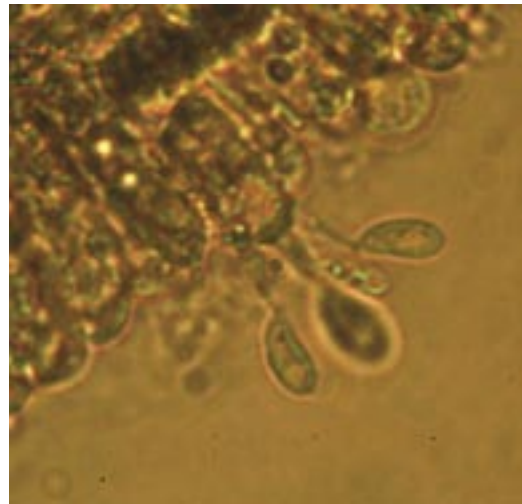

Mycena riparia på stolpestarr, ved Sagmyr, Arendal. Foto: Anita Ardal Mechlenborg 28.09.2007

cheilocystider etter det greske *cheilos* = egg, kant.) Basidiene har fire sporer, som, når de er modne, er langstrakt dråpeformete, og opptil

Mycena riparia på stolpestart

Basidie med sporer

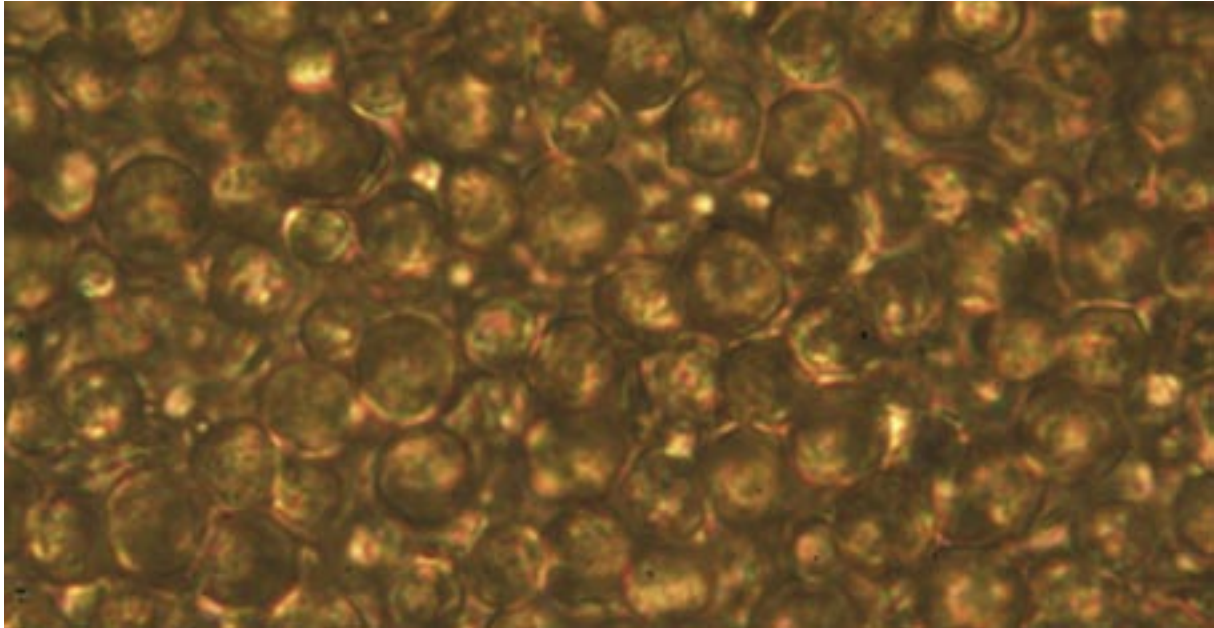
Spore

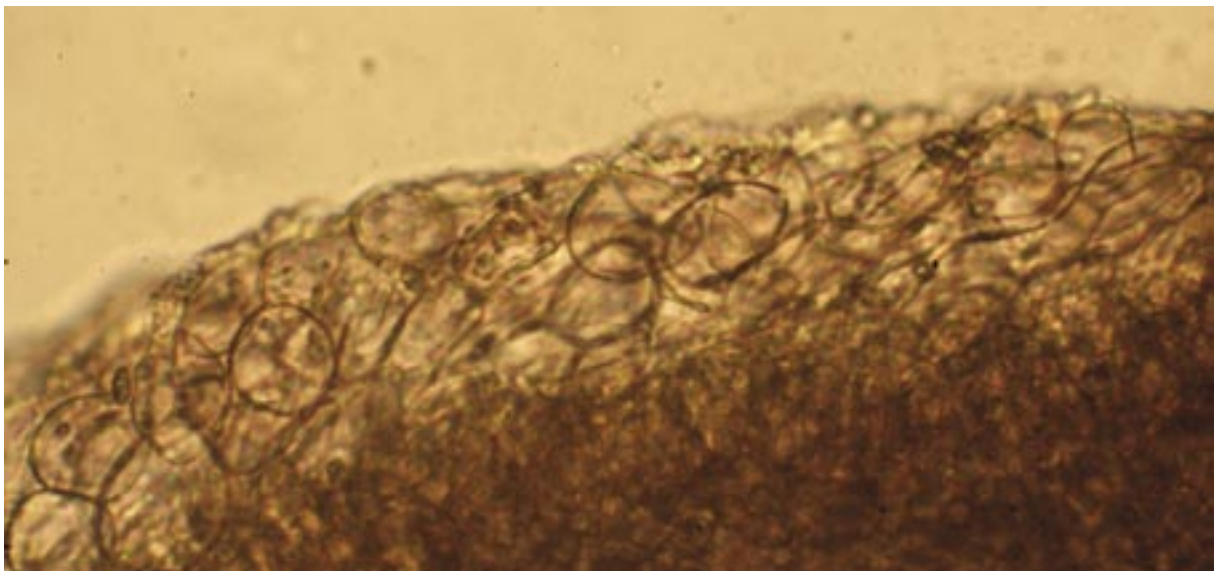
Mycena riparia på stolpestart

13 x 5,5 μm (bilde). De ennå litt umodne sporene i fokus på bildet av basidien med fire sporer er 9,2 x 4,3 μm , og sterigmat som holder venstre spore er 9 μm . De største av hyfeendene som danner huden på hatten (bilde) er 8,5 μm i diameter, og de har utvekster på 1-2 μm . Hyfecellene fra underhuden som kommer fram på hattkanten (bilde) er opptil 55 μm lange og 25 μm breie.

Funn i Vestfold og Aust-Agder tilsier at starrhetta bør ettersøkes i Telemark.

Hatthud

Underhudceller på hattkanten

Fotos: Kåre Homble – om ikke annet er nevnt.

Sitert litteratur

Maas Geesteranus, R. A. 1986. *Conspectus of the Mycenas of the Northern Hemisphere - 6. Sections Polyadelphia and Saetulipedes*. Proceedings of the Kononklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Series C. Biological and Medical Sciences 89(2):159-182
Mycena Page. <http://home.online.no/~araronse/mycenapage/mycenapage.html>
Norsk SoppDatabase. http://www.nhm.uio.no/botanisk/nxd/sopp/nsd_b.htm

KONKURRANSE

Trond Risdal

Leserne inviteres til å delta i ny konkurranse.

Send forslag til norske og/eller latinske navn på de 8 artene til Trond Risdal, Orionvegen 88, 3942 Porsgrunn, epost: tr-risda@online.no innen 1/11-2010. Gode løsninger belønnes.

Løsning og navn på vinnere presenteres i neste nummer av *Listéra*.

Bilde 1

Bilde 2

Bilde 3

Bilde 4

Bilde 5

Bilde 6

Bilde 7

Bilde 8

Konkurransen i *Listéra* 2009-2

Riktige svar var:

Bilde 1: Fjellhvitkurle, Bilde 2: Gulsildre, Bilde 3: Mogop, Bilde 4: Fjellveronika, Bilde 5: Bjørnebrodd, Bilde 6: Ask, Bilde 7: Rødhyll, Bilde 8: Myrsauløk

Resultatliste: To personer hadde alt riktig og får premie denne gang: Guro Grasbekk Groven, Notodden og Kjellaug Dorthe Nyhus, Gvarv. Vi gratulerer. Premier vil bli overlevert ved en passende anledning.

B

Returadresse:

Telemark Botaniske
Forening
Postboks 25 Stridsklev
3904 Porsgrunn

INNHold	Side
Enghumleblom – Tobakksblom, av <i>Sigrud Nordskog</i>	3
Den første blomst, dikt av <i>Herman Wildenvey</i>	4
SØ-Kringler 30. mars 2010, av ” <i>Gople</i> ”	5
På besøk i Afrodites skohyller, av <i>Roger Halvorsen</i>	8
Hassel og bjørk – to vakre vårtegn, av <i>Kristin Vigander</i>	13
Nytt fra styret våren 2010	15
Planter i Bibelen 6: Morbærtre <i>Morus nigra</i> , av <i>Gerd Mari Lye</i>	16
Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille (1786) IV, av <i>Roger Halvorsen</i>	18
En hilsen fra Bo Mossberg. av <i>Kristin Vigander</i>	27
Nabolagets ville vekster: Vassarve – din nellikspiker, av <i>Anders Often</i>	28
Vedboende sopper på Kløtre i Brunlanes (Larvik), av <i>Kåre Homble</i> og <i>Tove Hafnor Dahl</i>	31
Noen gamle plantenavn hos Hans Jakob Wille (1786) V, av <i>Roger Halvorsen</i>	39
Listera for 20 år siden. Hva er frø og hva er frukt?, av <i>Kåre Arnstein Lye</i>	47
Hogget i stein – en historie om sorg og glede, av <i>Gisle Grimeland</i>	53
Ramsløk <i>Allium ursinum</i> , av <i>Kristin Vigander</i>	54
Når ekornmosen <i>Leucodon sciuroides</i> får yngleknopper, av <i>Tove Hafnor Dahl</i> og <i>Kåre Homble</i>	56
Små arter av hettesopper <i>Mycena</i> : Starrhette <i>M. riparia</i> , av <i>Tove Hafnor Dahl</i> og <i>Kåre Homble</i>	59
Konkurransen, av <i>Trond Risdal</i>	63